

İnsan mı Melek mi? Türlerarası Efdaliyyet Tartışmasına Bir Bakış

ULVİ MURAT KILAVUZ
Uludağ Üniv. İlahiyat Fakültesi
murat_kilavuz@hotmail.com

Öz

Kelam ilminde ele alınan konulardan biri, melek veya insandan hangisinin daha üstün olduğu tartışmasıdır. Bu konu, özünde itikadi bir tartışma değildir; bununla birlikte Kelam ilminin varlık ve bilgi konularına da eğilmesinin bir sonucu olarak tartışılmıştır. Dolayısıyla böyle bir tartışmanın kendi bağlamını aşan geniş bir zemini olduğu açıktır. Bu çalışmada söz konusu tartışmanın satır aralarına inilmekte; tarafların varlığın mahiyeti ve varlık hiyerarşisinde ne türden görüşlere sahip olduklarının, itikadi meselelerin tahlilinde akla nasıl bir rol verdiklerinin, sırf akli ve felsefi olan bilgiyi nasıl değerlendirdiklerinin ve nasların delaleti konusuna nasıl yaklaşıtlarının izi sürülmektedir.

Anahtar Kelimeler: İnsan, melek, varlık hiyerarşisi, üstünlük kriterleri

Abstract

Human or Angel? Discussions on the Superiority between the Two Species

One of the debates in Kalam is the issue of superiority between the human beings and angels. Although this issue is not a matter of Islamic creed, it has been discussed due to the fact that Kalam discussions kept interest in various aspects of ontological and epistemological topics, covering thereby a wide range of issues that extends beyond the subject of the debate. Exploring the argumentative lines of the discussions on the subject, this study offers an evaluative survey of the views advanced by the theologians of the both parties of the debate on the nature of existence and the hierarchy of being, the role of reason they assign in determining the matters of creed, the extent to which they attach importance to purely rational and philosophical knowledge, and finally the way they view the signification of the religious texts.

Keywords: Human being, angel, hierarchy of being, criteria of superiority

Giriş

İslam inancına göre, melek ve insan, yaratılmışlar içerisinde –cinlerle birlikte– akıl, idrak ve irade sahibi varlık kategorisini oluştururlar. Nasslarda tanıtıldığı şekliyle melekler nurdan yaratılmış,¹ Hz. Ādem’in yaratılışından önce Allah’ın hitabına mazhar olup bizzat O’nunla konuşan, O’nun

¹ Ahmed b. Hanbel, *el-Musned* (Kahire, 1313), c.6, s.168; Muslim, *Şaḥīḥ*, K. *ez-zuhd*, 60 *Bāb fī aḥādīḡ muteferriḡa*, c.4, s.2294 (no.2996).

tarafından kendilerine verilen görevleri eksiksiz yerine getirmekle yükümlü olup günah işlemeleri söz konusu olmayan, şerefli ve değerli kılınmış kullar olarak söz ve fiilde Allah'ı aşmayan ve sadece O'nun emirleriyle hareket eden, yiyip içmeyen, görevleri gereği iri cüsseli ve güçlü olabilen, bu güçlerini temsil eden ellere ve birden fazla kanada sahip varlıklardır.²

Buna karşılık insan, ilk örneği topraktan, sonraki nesilleri ise “önemsiz bir su”dan yaratılan, iyilik kadar kötülük yapma potansiyeli de bulunan, nankörlük, acelecilik, zayıf yaradılışı olmak gibi olumsuz özelliklerle malûl bir varlıktır.³ Her ne kadar atası olan Hz. Âdem'in bizzat Allah tarafından iki eliyle yaratılması, ona ruhundan üflenmesi, kendisine eşyaya dair bilgi verilmesi ve en nihayet yeryüzünde Allah'ın halifesi/temsilcisi kılınması⁴ gibi hususlarla insana değer bahşedilmişse de zikredilen özellikler muvacehesinde ilk bakışta melekler ile insanın mukayese edilmesi neredeyse imkânsız görünmekte ve bir anlamda *kiyās ma'a'l-fāriḳ* intibai uyandırmaktadır.

Mâmâfih, irade sahibi ve Allah'a karşı mesuliyet yüklenmiş varlıklar olmaları, ontolojik açıdan oldukça farklı görünen insan ile meleği aynı düzlemde birleştirmektedir.⁵ İşte bir yandan iki varlık türü arasındaki mahiyet, tabiat ve özellikler açısından farklılık, sorumluluk açısından ise benzerlik, diğer yandan da farklı nasslarda her iki türün bir diğerine üstünlüğüne işaret eden ifadelerin varlığı, melek ile genelde insan özelde de peygamberler arasında mukayeseye gidilmesine ve yeni bir tartışma alanının açılmasına zemin hazırlamıştır.

² 2/el-Bakara:30-34; 15/el-Hicr:28; 21/el-Enbiyâ:26-27; 11/Hüd:69-70; 51/ez-Zâriyât:24-28; 53/en-Necm:5; 66/et-Taḥrîm:6; 81/et-Tekvîr:20; 6/el-En'âm:93; 35/Fâfir:1.

³ 38/Şâd:71; 35/Fâfir:1; 91/eş-Şems:8; 17/el-İsrâ:11, 67; 43/ez-Zuhruf:15; 80'Abese:17; 21/el-Enbiyâ:37; 4/en-Nisâ:28.

⁴ 38/Şâd:72, 75; 15/el-Hicr:29; 2/el-Bakara:30-31.

⁵ Her ne kadar meleklerin Allah'a karşı gelmeleri söz konusu olmasa da “Ne Mesih ve ne de Allah'a yakın melekler, Allah'ın kulu olmaktan geri dururlar. O'na kulluktan geri durup büyülenen kimselerin hepsini (Allah) yakında huzuruna toplayacaktır. İman edip iyi işler yapanlara (Allah) ecirlerini tam olarak verecek ve onlara lütfundan daha fazlasını da ihsan edecektir. Kulluğundan yüz çeviren ve kibirlenenlere gelince onlara acı bir şekilde azap edecektir ...” (4/en-Nisâ:172-173) ve “Onun [Cehennem'in] başında, acımasız, güçlü, Allah'ın kendilerine buyurduğuna karşı gelmeyen ve emredildiklerini yapan melekler vardır” (66/et-Taḥrîm:6) mealindeki ayetler, onların programlanmış ve gayr-i ihtiyarî biçimde değil, iradî olarak kullukta bulduklarını göstermektedir; zira sonunda ecir ve azap bulunan fiillerin iradeli biçimde işlenmiş olması zorunludur. Bkz. İlyas Çelebi, “Kur'ân-ı Kerim Perspektifinden İnsan Ötesi Varlıklarda Sorumluluk Bilinci,” M. Bedreddin Çetiner (ed.), *Kur'an-ı Kerim'de Mes'ûliyet: Kaynağı, Sınırları, Sonuçları* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2006) içinde, ss.448-449. Bu çalışmadaki ayet tercümelere, bağlama uygun biçimde tercihli meallerden sağlanmış veya yer yer müellif tarafından yapılmıştır.

Esasen tali bir mesele ve spekülatif bir tartışma konusu olarak görülebilecek⁶ melek-insan üstünlüğü konusu, bir tür itikad listesi veya mezhep manifestosu olarak değerlendirilebilecek, halka doğru itikadı özlü biçimde vermeyi hedefleyen muhtasar akaid risalelerinde dahi ilginç biçimde kendisine yer bulmuştur. Bunun en belirgin iki örneği, ‘Umer en-Nesefti’nin (ö.537/1142) *‘Akā’idu’n-Nesefti* ile ‘Aḍuddīn el-İcī’nin (ö.756/1355) *el-‘Akā’idu’l-‘Aḍudiyye* adlı eserleridir.⁷ Benzer tarzdaki risalelerin orijinal metinlerinde yer almamakla birlikte, bunlar üzerine yazılan şerhlerde de konunun etraflıca ele alınması, en azından tartışmanın sonradan yerleşik ve yaygın hale geldiğini göstermektedir.⁸ Bunun ötesinde, konu üzerine risale hacminde de olsa müstakil eserlerin yazıldığı bilinmektedir.⁹

1. Tartışmanın Tarihsel Zemini

Tartışmanın İslam’ın ilk nesilleri tarafından gündeme getirilmeyip kelamcılar eliyle bid’at olarak ortaya atıldığı, inancın özüne taalluk eden bir yönünün bulunmadığı ve dolayısıyla faydadan hali olduğu şeklinde kanaatler varsa da¹⁰ kaynaklarda henüz Hicrî birinci asırda meselenin tartışıldığına ve daha sonra taraflarca kullanılan pek çok delilin zihinlerde yer etmiş ve şöhret bulmuş olduğuna dair işaretler bulmak mümkündür. Mesela, İbn ‘Asâkir (ö.571/1176) ve İbn Keşîr (ö.774/1373), tartışmanın en erken dönem örneği

⁶ Konuyu ele alan müelliflerin bir kısmı da meselenin bu yönüne dikkat çekmektedir. Mesela bkz. İbn Ebî'l-‘İzz ed-Dimeşkî. *Şerhu'l-‘Akâideti't-Taḥâviyye*, tah. ‘Abdullâh b. ‘Abdulmuhsin et-Turkî & Şu‘ayb el-Arna’ût (Beyrut: Mu‘essesetu’r-Risâle, 1997), c.2, s.423.

⁷ Ebû Hafız ‘Umer b. Muhammed en-Nesefti, *‘Akā’idu’n-Nesefti*, Ali Nar (terc. ve haz.), *Akâid Risâleleri* (İstanbul: Beyan Yayınları, 1998) içinde, s.39 (Arapça metin); ‘Aḍuddīn el-İcī, *el-‘Akā’idu’l-‘Aḍudiyye*, Ali Nar (terc. ve haz.), *Akâid Risâleleri* içinde, s.44 (Arapça metin).

⁸ İbn Ebî'l-‘İzz’in (ö.792/1390), Ebû Cafer et-Taḥâvî’nin (ö.321/933) *el-‘Akâidetu't-Taḥâviyye*’si üzerine yazdığı *Şerhu'l-‘Akâideti't-Taḥâviyye*, Ebû Hanîfe’nin (ö.150/767) *el-Fikhu'l-Ekber*’inin şerhleri olan Muḥyiddīn Muḥammed b. Bahâ’uddīn’in (ö.956/1549) *el-Ḳavlu'l-Faṣl’ı*, ‘Alî el-Ḳârî’nin (ö.1014/1605) *Minehu’r-Ravḍi'l-Ezher*’i gibi eserler bu kabilden örneklerdir. Bkz. İbn Ebî'l-‘İzz, *Şerhu'l-‘Akâideti't-Taḥâviyye*, c.2, ss.410-423; Muḥyiddīn Muḥammed b. Bahâ’uddīn el-Bayrâmî, *el-Ḳavlu'l-Faṣl Şerhu'l-Fikhi'l-Ekber* (İstanbul: Hakikat Kitabevi, 2003), ss.28-32; ‘Alî el-Ḳârî el-Heravî, *Minehu’r-Ravḍi'l-Ezher fi Şerhi'l-Fikhi'l-Ekber*, Vehbî Suleymân Gâvici’nin *et-Ta’lîqu'l-Muyesser ‘alâ Şerhi'l-Fikhi'l-Ekber*’i ile birlikte (Beyrut: Dâru’l-Beşâ’iri’l-İslâmiyye, 1998), ss.341-344.

⁹ İbn Ebî'l-‘İzz’in Şâfiî fakihi olmakla birlikte Selef itikadını benimseyen Ebû Muḥammed Tâcuddīn ‘Abdurrahmân b. İbrâhîm el-Fezârî b. el-Firkâh’a (ö.690/1291) nispet ettiği (İbn Ebî'l-‘İzz, *Şerhu'l-‘Akâideti't-Taḥâviyye*, c.2, s.413) *el-İşâra fi'l-Beşâra fi Tafâtili'l-Beşer ‘alâ'l-Melek*’i ile Osmanlı âlimi ve şeyhülislâmı Kemâlpaşâzâde’nin (ö.940/1534) *Tafâtilu Enbiyâ’i'l-Beşer ‘alâ'l-Melâ’ike*’si örnek olarak zikredilebilir.

¹⁰ İbn Ebî'l-‘İzz, el-Fezârî’nin bu yöndeki kanaatini nakleder. Şerh ettiği *‘Akâide*’nin müellifi et-Taḥâvî’nin de muhtemelen benzer gerekçelerle ve bilinçli biçimde konuya değinmediğini, ancak sonradan ortaya çıkan “melekler peygamberlerin veya insanların hizmetkârlarıdır” tarzındaki naslarla ve edebe mugayir gördüğü söylemlerden dolayı kendisinin mesele üzerine konuşmak durumunda kaldığını belirtir. Bkz. *Şerhu'l-‘Akâideti't-Taḥâviyye*, c.2, ss.411-413. İbn Ebî'l-‘İzz’in şikâyetçi olduğu bu söylemin daha geç dönem bir örneği için bkz. Ahmed b. Muḥammed el-Kaşallânî, *el-Mevâhibu'l-Ledunniyye bi'l-Minehi'l-Muḥammediyye*, tah. Ş. Ahmed eş-Şâmî (Beyrut: el-Mektebu’l-İslâmî, 2004), c.3, s.129.

olarak, Hicrî 99-101 yılları arasında hüküm süren ‘Umer b. ‘Abdul‘azîz’in huzurunda gerçekleşen bir müzakereye atıfta bulunmaktadır. Buna göre, ‘Umer, “İman edip salih ameller işleyenlere gelince, yaratıkların en hayırlısı da onlardır”¹¹ ayetinden hareketle Allah nezdinde en değerli ve şerefli varlığın insan olduğunu söylemiş, meclisinde bulunanlardan Umeyye b. ‘Amr b. Sa‘îd de ona muvafakat etmiştir. ‘Îrāk b. Mâlik ise Allah nezdinde meleklerden daha değerli ve şerefli bir varlık olamayacağını, zira onların her iki hayatta da Allah’ın hizmetinde bulduklarını, peygamberlerine elçi olarak onları gönderdiğini belirterek, “Derken şeytan, ... ‘Rabbiniz size bu ağacı sırf melek olursunuz veya ebedî kalanlardan olursunuz diye yasakladı’ dedi”¹² ayetini delil getirmiştir. Halife ‘Umer b. ‘Abdul‘azîz, Muḥammed b. Ka‘b el-Ḳuraẓî’ye kanaatini sorunca o da “Allah Âdem’e ikramda bulunup şeref bahşetmiş, onu eliyle yaratmış, ona ruhundan üflemiş, melekleri ona secde ettirmiş, onun soyundan peygamberler ve meleklerin ziyaret ettiği insanlar çıkarmıştır” cevabını vererek yeni deliller öne sürmüş ve ‘Umer b. ‘Abdul‘azîz’in tarafında yer almıştır. El-Ḳuraẓî, ‘Umer b. ‘Abdul‘azîz’in dikkat çektiği ayetin ise melek, cin ve insan nevilerinin tamamını kapsamına aldığı için delalet yönünden eksik kalabileceğini eklemiştir. Nitekim ona göre, “Arş’ı yüklenen ve çevresinde bulunanlar, Rablerini överek tesbih ederler; O’na inanırlar”¹³ ayetinde meleklerin; “Şüphesiz, doğruluk rehberi olan Kur’an’ı dinlediğimizde ona inandık; kim Rabbine inanırsa, o, ecrinin eksiltileceğinden ve kendisine haksızlık edileceğinden korkmaz. İçimizde, kendini Allah’a vermiş olanlar da vardır”¹⁴ ayetlerinde ise cinlerin iman edip salih amel işleyenlerden olduğunu belirtilirken, “İman edip salih ameller işleyenlere gelince, yaratıkların en hayırlısı da onlardır” ayeti ise insana mahsus olmayıp bunların tamamına işaret etmektedir.¹⁵

İbn Teymiyye’nin ifadeleri ise meselenin tarihî kökenini çok daha erken döneme kadar götürmektedir. O, başlangıçta bu tartışmanın sonradan ihdas edilmiş bir tür bid‘at olduğunu zannederken bilahare sahâbe nesline kadar uzandığını fark ettiğini ve bundan dolayı konuya eğilme ihtiyacı hissettiğini söylemektedir.¹⁶ Nitekim ‘Abdullāh b. Selām’dan gelen bir rivayet, konunun

¹¹ 98/el-Beyyine:7.

¹² 7/el-A‘râf:20.

¹³ 40/el-Mu‘min:7.

¹⁴ 72/el-Cinn:13-14.

¹⁵ Ebū’l-Ḳāsim İbn ‘Asâkir, *Tārīhu Medīneti Dimeşk*, tah. Muḥibbuddīn el-‘Amravî (Beyrut: Dāru’l-Fıkr, 1995-2000), c.9, ss.303-304; İbn Keşîr, *el-Bidāye ve’n-Nihāye*, tah. ‘Abdullāh b. ‘Abdulmuḥsin et-Turkî (Cize: Dāru Hecl li’-ṭ-Ṭibā’a ve’n-Neşr, 1997), c.1, ss.126-127.

¹⁶ Taḳıyyuddīn İbn Teymiyye, *Mecmū’atu’l-Fetāwā*, tah. ‘Âmir el-Cezzār & Enver el-Bāz (el-Manşūra: Dāru’l-Vefā’, 2005), c.4, s.219.

sahâbe döneminde de konuşulduğu ve sorgulandığının göstergesidir. O “Allah nezdinde yaratılmışların en şereflişinin Ebû'l-Kâsim [Hz. Peygamber] olduğunu” söylediğinde, “Peki melekleri nereye koyacağız?” itirazıyla karşılaşmış, buna da “Meleklerin nasıl varlıklar olduğunu biliyor musun? Onların yaratılışı tıpkı gök, yer, rüzgârlar ve bulut gibidir; Allah'a isyan etme imkânına sahip değildirlere” cevabını vererek, Peygamber özelinde, irade sahibi olup itaat üzere yaşayan insanın üstünlüğüne işaret etmiştir.¹⁷

2. Taraflar ve Ayrışan Görüşler

Tartışmanın ve/veya tarafların çok net bir şemasını çizmek zordur. Zira kabaca mezhep görüşlerinden bahsedilebilirse de sınırları tam olarak belirlenmiş bir ayrışma ve tasnif çok da mümkün görünmemektedir. Zira öncelikle Mu'tezile ve Şîa açısından nispeten yeknesak bir tavır alış söz konusu ise de Ehl-i Sünnet çerçevesinde farklı saiklerle farklı kanaatler ortaya çıkabilmiştir. Bir yandan, bir bütün olarak tür ve türün bütün fertlerinin mi yoksa tür içinde belli sınıf ve zümrelerin mi mukayese edileceği; diğere yandan da “Neye göre ya da hangi açıdan üstünlük?” soruları, dolayısıyla mahiyet ve tabiat mı yoksa işlevler (bir anlamda ameller) ve buna bağlı olarak kazanılan sevap ve akibet üzerinden mi üstünlük tespiti yapılacağı meselesi büyük ölçüde kanaatleri belirleyici olmuştur. Her ne kadar ilkeler konulmuş ve anahatlar belirlenmiş olsa da altına her türlü delilin sıralandığı, cedel ve hasmı ilzam adına efradını câmi bir bakış ve deliller manzumesi ortaya konulmaya çalışıldığı görülmektedir.

2.1. Mu'tezile

Mu'tezile mensupları, meleklerin insanlardan üstün olduğu kanaatindedirler.¹⁸ Onların bu kanaati ortaya koyarken temel dayanaklarının “Ne Mesîh ve ne de Allah'a yakın melekler, Allah'ın kulu olmaktan geri dururlar. Kim O'na kul olmaktan kaçınır ve büyüklük taslarsa, bilsin ki O hepsini huzurunda toplayacaktır”¹⁹ ayeti olması, meleklerin üstünlüğü görüşünün, Hristiyanlar'ın Hz. 'İsâ'yı yüceltip tanrılaştırma inancının önünü

¹⁷ El-Hâkim en-Nisâbüri, *el-Mustedrak 'alâ 'ş-Sahîhayn*, tah. Muştafâ 'Abdulkâdir 'Aâtâ (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2002), c.4, ss.612-613 (no.8698).

¹⁸ El-Kâdî 'Abdulcebbâr, *Tenzîhu'l-Kur'ân 'ani'l-Me'tâ'in* (Beyrut: Dâru'n-Nehdâti'l-Hadîşe, tsz.), s.64; *Muteşâbihu'l-Kur'ân*, tah. 'Adnân Muhammed Zerzür (Kahire: Dâru't-Turâş, 1969), c.1, s.214; İbnu'l-Murtađâ, *Kitâbu'l-Kalâ'id fi Taşhîhi'l-'Akâ'id*, tah. A. N. Nâdir (Beyrut: Dâru'l-Meşriq, 1985), s.118. Ebû'l-Yusr el-Pezdevî, erken dönem Mu'tezililerden Ca'fer b. Harb'in, meleklerin üstünlüğü hakkında hacimli bir eser telif ettiğini belirtir. Bkz. el-Pezdevî, *Uşulu'd-Dîn*, tah. H. P. Linss (Kahire: Dâru İhyâ'i'l-Kutubi'l-'Arabiyye, 1963), s.199. Mu'tezile'nin bu görüşe kail olduğu hususunda hemen hemen tüm Sünnî ve Şîi kaynaklar ittifak etmiştir.

¹⁹ 4/en-Nisâ':172.

alma gayesine matuf olduğu izlenimini vermektedir.²⁰ Nitekim Mu'tezilî müelliflere göre Allah Teâlâ ayette kullandığı ifade biçimiyle, "Hz. 'İsâ'dan daha üstün mertebede olan, Arş'ın etrafında bulunan, *muḳarrabūn* veya *kerūbiyyūn* adıyla bilinen melekler dahi Allah'a kulluk etmekten imtina etmezken, nasıl olur da Mesîh için böyle bir şey tasavvur edilebilir?" diyerek Hz. 'İsâ'nın kulluktan mabudluk seviyesine çıkarılmasını reddetmekte ve Hıristiyanlar'ın görüşünün yanlışlığını ortaya koymaktadır.²¹

Ancak Mu'tezilî müellifler ayetten meleklerin üstünlüğü çıkarımını yaparken, bu ayette, Kur'an'da başka yerlerde de olduğu üzere,²² Hz. 'İsâ'nın ilahlığının yanı sıra Cahiliye Araplarının meleklerin Allah'ın kızları olduğu şeklindeki inançları ve bundan dolayı onları yüceltip mabud kabul etme tavırlarının da reddedildiğini²³ göz ardı etmiş görünmektedirler.

El-Pezdevî, Mu'tezile'nin meleklerin üstünlüğü görüşünü onların *vucūb 'alā'llāh* ilkesiyle irtibatlandırmaktadır. Buna göre, meleklerin daha müttakî, taat ve ibadetleri çok ve sürekli varlıklar olmaları, Allah nezdinde daha faziletli ve üstün varlıklar olmalarını zorunlu kılmaktadır. Halbuki Ehl-i Sünnet'e göre Allah'a bir şeyin vacip olmasından bahsedilemez; herhangi bir şeyin değerli oluşu, tamamen *vaḳī* yani Allah tarafından belirlenmeye dayalı bir meseledir. Nitekim Ramazan ayı veya Kâbe'nin fazileti, bu zaman ve mekânda ibadet edilmesinden değil, Allah'ın bunları şerefli kılmasından kaynaklanmaktadır.²⁴ *Şerhu'l-Fikhi'l-Ekber* müellifi ise Mu'tezilî kanaatin saiki olarak üstünlüğün amellere dayandığı, bu sebeple de meleklerin müminlerden daha faziletli olduğu görüşüne işaret etmektedir. Ona göre, Ehl-i Sünnet ile Mu'tezile'nin bu konudaki ayrışması, amellerin kullara ait kılınması ile kula fiilin yaratılmasının nispet edilmemesi noktasındaki ihtilafa râcidir.²⁵

²⁰ Hıristiyanlık'ta her ne kadar melekler sıradan insanlardan üstün ve onlar üzerinde etki sahibi görülseler de nâsût ve lâhût tabiatını cem eden Mesîh, meleklerden üstündür ve melekler ona tapmakla mükelleftir: "Meleklerden ne denli üstün bir adı miras aldysa, onlardan o denli üstün oldu. Çünkü Tanrı meleklerin herhangi birine 'Sen benim oğlumsun, bugün ben sana baba oldum.' ya da 'Ben ona baba olacağım, o da bana oğul olacak.' demiş midir? Yine Tanrı, ilk doğanı dünyaya gönderirken diyor ki 'Tanrı'nın bütün melekleri ona tapınsın.' (İbraniler'e Mektup, 1:4-6); Hıristiyanlık'ta meleklerin konumu hakkında bkz. Ali Erbaş, *Melekler Âlemi: İlahi Dinlerde Melek İnancı* (İstanbul: Nûn Yayıncılık, 2012), ss.145-148.

²¹ Ez-Zemaḫşerî, *el-Keşşaf'an Ḥakā'iki Gavāmiḍi't-Tenzil ve 'Uyūni'l-Ekāvīl fī Vucūhi't-Te'vīl*, tah. 'Âdil A. 'Abdulmevcūd & 'Alī M. Mu'avvaḍ. Riyad: Mektebetu'l-'Ubeykân, 1998), c.2, ss.182-185.

²² Bkz. 37/eş-Şaffât:149-157; 43/ez-Zuhruf:19-20.

²³ Ebū Manşūr el-Mâturîdî, *Tefsīru'l-Kur'āni'l-'Azīm el-musemmā Te'vīlāu Ehl-i's-Sunne*, tah. Fāṭima Yūsuf el-Ḥiyemî (Beyrut: Mu'essesetu'r-Risāle, 2004), c.1, s.532.

²⁴ El-Pezdevî, *Uşūlu'd-Dīn*, s.202.

²⁵ *Şerhu'l-Fikhi'l-Ekber*, nşr. 'Abdullāh b. İbrāhīm el-Enşārî (Katar: İdāratu's-Şu'uni'd-Dīniyye, tsz), s.41. Bu baskısının yanı sıra Ḥaydarābād da (2. bsk., Dā'iratu'l-Ma'arifi'l-'Uşmāniyye, 1365) Ebū Manşūr el-Mâturîdî'ye nispet edilerek yayınlanmış olan eserin, aslında tespit edilemeyen Mâturîdî bir müellif

2.2. Şîa

İtikadî konularda genel hatlarıyla Mu'tezilî görüşleri benimseyen Şîa'nın onlardan ayrıldığı meselelerden birisi melek-insan üstünlüğüdür. Bu farklılaşmanın temelinde Şîa'nın imamet anlayışının yattığı açıktır. İslam toplumunu yönetmenin yanı sıra dinî ilimleri ve fikhî izah etmek, eşyanın bâtinî anlamını kavrayabilmeleri için insanlara rehberlik etmek gibi görevleri de bulunduğu için nassla tayin edilmek suretiyle belirlenen imamlar, Allah'ın insanlara hucyeti, her türlü ilmin sahibi ve öğreticisi ve hidayet vesilesi olarak nitelenir ve bütün bu özelliklerin zorunlu bir sonucu olarak da tıpkı peygamberler gibi ismet vasfına sahip görülürler.²⁶

Üstünlük anlayışına da bu zaviyeden bakmak gerekir. Şîa'nın ana bünyesini oluşturan İmâmiyye, peygamberlerin meleklerden üstün olduğu konusunda icma etmiştir.²⁷ İmamların yüksek mertebedeki *rasûl* meleklerden üstünlüğü kesin olarak iddia edilemese bile sair meleklerden üstün oldukları da müsellemdir.²⁸ Hemen hemen tüm Sünnî kaynaklarda Şîa'nın tahsise

tarafından kaleme alınıp Ebü Mansûr el-Mâtürîdî'ye yanlışlıkla izafe edildiği baskın bir kanaat olarak ortaya çıkmaktadır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Adnan Bülent Baloğlu, “Şerhu'l-Fikhi'l-Ekber Kimindir?,” *Ebü Mansûr el-Mâtürîdî, İslâm İnanç Esasları: Fıkh-ı Ekber Şerhi*, terc.ve nşr. A. Bülent Baloğlu & Murat Memiş (İstanbul: Bilge Kültür Sanat, 2014) içinde, ss.11-19.

²⁶ Ebü Ca'fer el-Kuleynî, *Uşûlu'l-Kâfî* (Beyrut: Dâru'l-Murtaqâ, 2005), c.1, ss.119-213.

²⁷ Eş-Şeyh el-Mufîd, *Evâ'lu'l-Makâlât*, tah. İbrâhîm el-Ensârî (Kum: el-Mu'temeru'l-Âlemî li-Elfiyyeti's-Şeyh el-Mufîd, 1413 [1993]), ss.49-50; İbnu'l-Mu'tahhar el-Hillî, *Envâru'l-Melekût ft Şerhi'l-Yâkût*, tah. Muhammed Necmî Zencânî (Kum: Mektebetu Bîdâr, 1363.), s.187. Eş-Şerîf el-Murtaqâ'ya göre herhangi bir mükellefin diğerine üstünlüğünü akla dayanarak belirlemek mümkün değildir. Bu bağlamda itibar edilen üstünlük sevabın fazlalığıdır, zahiren işlenen amellere bakarak sevabın çokluğu ise tespit edilemeyecektir. Zira aslında iki taat fiilinden biri diğerine göre çok daha fazla sevaba vesile olsa da dışarıdan bakıldığında bunlar birbirine eşit görülebilir. Şu halde peygamberlerin meleklerle üstünlüğünü belirlemek için nasslara bakmak gereklidir. Ancak ayetler veya *şahîh* hadislerde bu hususta kesin bir delil bulunmamaktadır. Dolayısıyla peygamberlerin meleklerden üstün olduğu konusunda dayanılacak delil, İmâmiyye Şîası'nın icmaıdır. Onlar bu görüşte ihtilaf etmemiş, üstelik imamların da tüm meleklerden üstün olduğunu söylemişlerdir. İsmet niteliğine sahip masum imam da İmâmiyye içinde bulunduğundan, onların icmaı kesin delil teşkil eder. Bkz. eş-Şerîf el-Murtaqâ, *Emâli'l-Murtaqâ: Guraru'l-Fevâ'id ve Duraru'l-Kalâ'id*, tah. M. Ebü'l-Fađl İbrâhîm (Byy: Dâru İhyâ'i'l-Kutubi'l-Arabiyye, 1954), c.2, s.333; “Cevâbü'l-Mesâ'il-i-Râziyye,” es-Seyyid Mehdî Recâ'î (tah.), *Rasâ'ilu's-Şerîf el-Murtaqâ* (Kum: Dâru'l-Kur'âni'l-Kerîm, 1405 [1984]) içinde, c.1, ss.109-110.

²⁸ İbn Bâbeveyh el-Kummî, *el-İ'rikâdât*, tah. 'İşâm 'Abdusseyyid (Kum: el-Mu'temeru'l-Âlemî li-Elfiyyeti's-Şeyh el-Mufîd, 1413 [1993]), s.89; *İ'telü's-Şerâ'i'* (Beyrut: Dâru'l-Murtaqâ, 2006.), c.1, ss.12-16; eş-Şeyh el-Mufîd, *Evâ'lu'l-Makâlât*, s.71. Özellikle Hz. 'Alî için bu üstünlük vurgusunun çok baskın olduğunu belirtmek gerekir ki bu konuda çok geniş bir rivayet literatürü oluşmuştur. Hz. Peygamber'e nispet edilen şu ifadeler, bu kültürün vardığı noktanın en uç seviyede bir örneğidir: Mîrac'a çıktığımda ne zaman bir melek topluluğu ile karşılaştım bana 'Alî b. Ebî Tâlib'i sordular; öyle ki onun isminin göklerde benim isminden daha meşhur olduğunu zannettim. Dördüncü göğe ulaşış ölüm meleğine baktığımda bana şöyle dedi: “Ey Muhammed! Sen ve 'Alî dışında Allah'ın yarattığı hiçbir varlık yoktur ki ruhunu ben teslim almayayım; zira sizin ruhlarınızı Allah Teâlâ kudretiyle alacak.” Sonra Arş'in altına gittim, bir de ne göreyim, 'Alî b. Ebî Tâlib orada duruyor. “Ey 'Alî, beni geçtin” dedim. Cebrâ'îl “Bu konuştuğun kimdir ey Muhammed?” diye sorunca “'Alî b. Ebî Tâlib'dir” cevabını verdim. Bunun üzerine Cebrâ'îl dedi ki: “Ey Muhammed! Bu, 'Alî değil; Allah'ın 'Alî b. Ebî Tâlib suretinde yarattığı bir melektir. Biz mukarreb melekler ne zaman 'Alî b. Ebî Tâlib'in yüzüne bakmayı arzulasak, onun Allah katındaki değeri

gitmeksizin insanın meleğe üstünlüğü kanaatini benimsediği ifade edilmiştir.²⁹ Bununla birlikte, peygamberler ve imamlar dışında kalan insanlar ile meleklerin birbirine üstünlüğüne dair Kur'an ve rivayetlerde açık bir delalet bulunmaması sebebiyle bu konuda kesin hüküm verilemeyeceğini ve tevakkuf etmek gerektiğini söyleyen Şii müellifler de bulunmaktadır.³⁰

2.3. Ehl-i Sünnet

Ehl-i Sünnet'in büyük çoğunluğu ilke olarak insanın melekten üstünlüğünü kabul eder.³¹ Ancak tartışmanın mihreri melek ile insan arasındaki üstünlük olmakla birlikte, nihai noktada her iki türü de tasnife tâbi tutarak bir mukayesenin yapılması yerleşik bir uygulama olarak görülmektedir.³² Melekler, insanlar ve özelde de peygamberlerin bir kısmının diğerlerine üstün kılındığına dair ayetlerin mutlak bir kategorik ayrımı imkânsız kıldığı düşüncesi, türler içinde farklı sınıfların değerlendirmeye alınmasını besleyen dinamik olmalıdır. İlk karşılaştırma peygamberler ile melekler arasında yapılır. Ehl-i Sünnet'in ekseriyeti, peygamberlerin, elçi veya seçkinleri de dâhil olmak üzere tüm meleklerden üstün olduğunu savunur.³³

ve şerefinden dolayı bu meleği ziyaret ederiz.” Muhammed Bâkir el-Meclisî, *Bihâru'l-Envârî'l-Câmi'a li-Durari Ajbâri'l-E'immeti'l-Ahâr* (Beirut: Dâru İhyâ'it-Turâsi'l-Arabî, 1983), c.57 (“Kitâbu's-Semâ ve'l-Âlem”), s.303. İmâmiyye'nin, Hz. 'Alî'nin fazilet açısından peygamberlerle eşit seviyede olduğu kanaati, Hz. 'Alî özelinde imamların meleklerden üstünlüğünü zımnen benimsediklerinin bir göstergesidir. Bkz. el-Hillî, *Keşfu'l-Murâd fi Şerhi Tecridi'l-İtikâd* (Beirut: Mu'essesetu'l-A'lem li'l-Matbû'ât, 1988), s.370.

²⁹ İstisnâî bir tespit olarak er-Râzî, Şia'nın çoğunluğunun meleklerin üstünlüğü görüşünde olduğunu belirtir. Bkz. Faḥrüd-dîn er-Râzî, *Tefsîru'l-Faḥri'r-Râzî el-meşhûr bi't-Tefsîri'l-Kebîr ve Mefâṭihü'l-Ġayb* (Beirut: Dâru'l-Fikr, 1981), c.2, s.234. Muhtemelen er-Râzî, Şii olmalarının yanı sıra Mu'tezilî kimliği de belirgin olan isimlere dayanarak böyle bir tespitte bulunmaktadır. Nitekim el-Eş'arî (ö.324/936) İmâmiyye özelinde konuşurken, büyük bir kısmının imamların meleklerden üstünlüğü görüşünü benimsediğini, ancak İmâmî-Mu'tezilî kimselerin melekleri üstün gördüğünü söyler. Bkz. Ebû'l-Ḥasen el-Eş'arî, *Maḳâlâtu'l-İslâmiyyîn ve İhtilâfu'l-Muḫallîn*, tah. Hellmut Ritter (Wiesbaden: Franz Steiner Verlag, 1980), c.1, ss.47-48.

³⁰ El-Meclisî, *Bihâru'l-Envâr*, c.57, s.285.

³¹ El-Pezdevî, *Uşûlu'd-Dîn*, s.199. Hatta el-Bağdâdî, bu hususu Ehl-i Sünnet'in üzerinde icma ettiği temel esaslardan birisi olarak zikreder. Bkz. el-Bağdâdî, *el-Farḳ beyne'l-Firâḳ*, tah. M. Muḫyiddîn 'Abdulḫamîd (Beirut: el-Mektebetu'l-'Asriyye, 1995), s.343.

³² Örnek olarak bkz. Ruknuddîn es-Semerḳandî, *el-'Aḳîdetu'r-Rukniyye fi Şerhi Lâ İlähe İllâ'llâh Muḫammedün Rasûlullâh*, tah. Mustafa Sinanoğlu (İstanbul: İSAM Yayınları, 2008), s.114; Muḫyiddîn Muḫammed b. Bahâ'uddîn, *el-Ḳavlu'l-Faşl*, s.30.

³³ Er-Râzî, *Kitâbu'l-Erba'în fi Uşûli'd-Dîn*, tah. A. Ḥicâzî es-Sekḳâ (Beirut: Dâru'l-Cil, 2004), c.2, s.362; *Muḫaşşalu Eḳbâri'l-Muteḳaddimîn ve'l-Mute'aḫḫirîn mine'l-Ulemâ' ve'l-Ḥukemâ' ve'l-Mutekellimîn*, N. Et-Ṭūsî'nin *Telḫîşu'l-Muḫaşşal*'ı ile birlikte neşreden Tâḫâ 'Abdurra'ûf Sa'd. Kahire: Mektebetu'l-Kulliyâti'l-Ezheriyye, tsz.), s.221; Celâlüddîn es-Suyûfî, *el-Ḥabâ'ik fi Aḫbâri'l-Melâ'ik*, tah. Ebû Hâcer M. es-Sâ'id b. Besyûnî Zağlûl (Beirut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye 1988), s.203. El-İcî, el-Curcânî ve ed-Devvânî gibi müellifler, bu noktada bir ayrımı giderek peygamberlerin süflî melekler/yer meleklerinden üstünlüğü hususunda ihtilaf bulunmadığını, tartışmanın ulvî/semavî meleklerle peygamberlerin mukayesesi üzerinde cereyan ettiğini söyler. Bkz. el-İcî, *el-Mevâḳif fi İlmi'l-Kelâm* (Beirut: 'Alemlü'l-

İkinci aşama, seçkin ya da elçi melekler ile salih ve veli kullar³⁴ arasında yapılan mukayesedir. Mertebesi yüksek olan meleklerin bu insanlardan üstün olduğu hususunda hemen hemen icma söz konusudur.³⁵

Son mukayese ise salih ve veli kullar ile meleklerin avamı arasındadır ki bu noktada iki görüş ortaya çıkmaktadır. Tüm meleklerin salih ve veli kullardan üstün olduğunu savunanlar olduğu gibi,³⁶ tam aksini ileri sürenler de olmuştur.³⁷

Ehl-i Sünnet içerisinde, her ikisi de Eş'arî olan el-Bâkîllânî (ö.403/1013)³⁸ ve el-Ĥalîmî (ö.403/1012)³⁹ ile Ehl-i Hadis çizgisine yakın bir

Kutub, tsz), s.367; es-Seyyid eş-Şerîf el-Curcânî, *Şerhu'l-Mevâkıf*, nşr. Maḥmūd 'Umer ed-Dimyâfî (Siyâlkûtî ve Ḥasen Çelebî'nin *Hâşîye*'leri ile birlikte (Beyrut: Dâru'l-Kutubî'l-İlmiyye, 1998), c.8, s.309; Celâluddîn ed-Devvânî, *Celâl* (= *Şerhu'l-Akâ'idî'l-Adudiyye*) (İstanbul: Maḥba'a-i el-Ḥacc Muḥarrem Efendî el-Bosnevî, 1290), s.83. Peygamber-melek mukayesesi hususunda üçüncü bir duruştan da söz edilebilir ki o da Hz. Peygamber istisna edilerek sair peygamberlerle meleklerin birbirine üstünlüğüne kesin biçimde hüküm vermeyip tevakkuf tavrını benimsemektir. Ebû Ḥanîfe'nin, zaman içerisinde her iki tarafa meyletmiş olsa da nihâî kanaatinin bu olduğu nakledilir. Bkz. İbn Ebî'l-'İzz, *Şerhu'l-Akîdeti'l-Taḥâviyye*, c.2, s.411; 'Alî el-Kârî, *Mineḥu'r-Ravdî'l-Ezher*, s.341.

³⁴ Bu zümreyi ifade etmek için "insanların avamı" tabiri de kullanılır ve bununla peygamber olmayan insanların kast edildiği belirtilir. Bkz. Sa'düddîn et-Teftâzânî, *Şerhu'l-Makâşid*, tah. 'Abdurrahmân 'Umeyra (Beyrut: 'Âlemu'l-Kutub, 1998), c.5, s.65. "Salih ve veli kullar" kaydı ile insanlar arasındaki inkârcı ve günâhkâr kimselerin hariçte tutulması gayesi güdülmüştür ki meleklerin bu gibi kimselerden üstün olduğu hususunda da fikir birliği görülmektedir.

³⁵ Es-Suyûtî, *el-Ḥabâ'ik*, s.203; et-Teftâzânî, *Şerhu'l-Akâ'idî'n-Nesefiyye*, tah. A. Ḥicâzî es-Sekḳâ (Kahire: Mektebetu'l-Kulliyâtî'l-Ezheriyye, 1987), s.112; *Şerhu'l-Makâşid*, c.5, s.65.

³⁶ Bir Şâfiî fakihî olan el-Bulḳînî (ö.805/1403), âlimlerin çoğunluğunun bu kanaatte olduğunu söyler, ancak kendisi *muvâfât* anlayışına atıf yaparak, salih bir hayat sürüp bu hal üzere ölen müminlerin meleklerden üstün olduğunu belirtir. Bkz. Ebû Ḥafṣ Sîrâcuddîn el-Bulḳînî, *Menhecû'l-Aşleyn* (Yazma), Dublin The Chester Beatty Library, no.3406, v.42a; krş. es-Suyûtî, *el-Ḥabâ'ik*, s.204.

³⁷ El-Mâturîdî, *et-Tefsîr*, c.1, s.532; et-Teftâzânî, *Şerhu'l-Makâşid*, c.5, s.65; ed-Devvânî, *Celâl*, s.83. El-Bulḳînî, bunun Ḥanefîler'in çoğunluğunun tercih ettiği görüş olduğunu aktarır. Bkz. el-Bulḳînî, *Menhecû'l-Aşleyn*, v.42b; krş. es-Suyûtî, *el-Ḥabâ'ik*, s.204. Bir kısmı aynı zamanda kelamcı kimliğiyle tanınan Ḥanefî fakihlerinin eserlerindeki tertip ve tasnif bu tespiti doğrular niteliktedir. Bkz. Ebû İshâk eş-Şaffâr, *Risâle fi'l-Kelâm*, Rasim Çelidze, "Ebû İshâk İbrahim es-Saffâr: Hayatı, Görüşleri ve "Risâle fi'l-Kelâm" Adlı Eseri - İnceleme, Tahkik" (yayınlanmamış yüksek lisans tezi, Uludağ Üniversitesi, Bursa, 2007) içinde, s.50; 'Umer en-Nesefî, *Akâ'idü'n-Nesefî*, s.39; 'Alâ'uddîn el-Usmendî, *Lubâbu'l-Kelâm*, tah. M. Sâit Özervarlı (İstanbul: İSAM Yayınları, 2005), s.115.

³⁸ El-Bâkîllânî'nin meleklerin üstünlüğüne kail olduğu, mezhepdaşı olan Eş'arî müelliflerin şahitliği ile sabit bir husustur. Bkz. er-Râzî, *Kitâbu'l-Erba'în*, c.2, s.362; *el-Muḥaşşal*, s.221; *et-Tefsîr*, c.2, s.234; Nâşîruddîn el-Beydâvî, *Tavâli'u'l-Envâr min Meḳâli'i'l-Enzâr*, tah. 'Abbâs Suleymân (Beyrut: Dâru'l-Cil; Kahire: el-Mektebetu'l-Ezheriyye li't-Turâs, 1991), s.216; et-Teftâzânî, *Şerhu'l-Makâşid*, c.5, ss.65, 67; el-Curcânî, *Şerhu'l-Mevâkıf*, c.8, s.309; ed-Devvânî, *Celâl*, s.83; ayrıca bkz. es-Suyûtî, *el-Ḥabâ'ik*, s.203. "Ne Mesîh ve ne de Allah'a yakın melekler, Allah'ın kulu olmaktan geri dururlar" (4/en-Nisâ:172) ayetiyle birlikte düşünüldüğünde, el-Bâkîllânî'nin bu görüşe kail olmasının arka planında, elçilik vazifesiyle gittiği Bizans sarayında İmparator II. Basilius'la diğer bazı konuların yanı sıra Hz. 'İsâ'nın tabiatı konusunda yaptığı tartışmanın yattığı söylenebilir. Mu'tezile'de olduğu gibi, muhtemelen bu kanaati benimseyerek Hz. 'İsâ'nın taksidi ve tanırlaştırılması inancına en baştan ilkesel bir karşı duruş noktası edinmektedir. El-Bâkîllânî'nin söz konusu tartışması için bkz. el-Kâdî 'Iyâd, *Tertîbu'l-Medârik ve Takrîbu'l-Mesâlik li-Ma'rîfeti A'lâmi Mezhebi Mâlik*, tah. Muḥammed b. Tavîṭ et-Ṭancî ve diğerleri (Rabat: Vizâratu'l-Evkâf ve's-Şu'ûmî'l-İslâmiyye, 1982), c.7, ss.57-68. Tartışmanın analizi için bkz. Çağfer Karadaş, "Bizans Sarayında Müslüman-Hıristiyan Münazarası: Büveyhî Elçisi Bâkîllânî ile

Zāhīrī olarak niteleyebileceğimiz İbn Hāzım (ö.456/1064),⁴⁰ Ehl-i Sünnet'in genel görüşüne muhalif olarak meleklerin üstünlüğünü savunan isimlerdir. Fāhrüddīn er-Rāzī (ö.606/1209) ise *el-Muḥaṣṣal*,⁴¹ *el-Mesā'ilu'l-Hamsūn*⁴² ve *İşmetu'l-Enbiyā'*⁴³ gibi nispeten erken dönem eserlerinde insanın meleklerle üstünlüğü kanaatini ortaya koyarken, *Kitābu'l-Erba'īn*'de kesin bir hüküm vermemekle birlikte meleğin üstünlüğü görüşüne daha meyilli bir tavır sergilediği izlenimi uyandırmaktadır.⁴⁴ Hayatının son döneminde ve zikri geçen eserlerden sonra kaleme aldığı⁴⁵ *el-Me'ālim* ile *el-Me'ālību'l-*

İmparator II. Basileios Arasında Geçen Tartışma,” *İslâm Araştırmaları Dergisi* 22 [2009], ss.11-35. Onun *er-Temhīd*'inde kendi içlerindeki ayrışmalarla birlikte Hıristiyanların Tanrı tasavvuru ve özelde *itihād* anlayışına önem atfederek yer vermesi ve konuyu tartışması da bu hususun bir göstergesi olarak değerlendirilebilir. Bkz. Ebü Bekr el-Bākillānī, *Temhīdu'l-Evā'il ve Telhīsu'd-Delā'il*, tah. İmāduddīn Ahmed Haydar (Beirut: Mu'essesetu'l-Kutubi's-Şekāfiyye, 1987), ss.93-125.

³⁹ El-Ḥalīmī, konuyu incelerken diğer müelliflerde görüldüğü üzere iki taraflı delillerini verip tartışmak yerine sadece meleğin üstünlüğüne dair delilleri serdetmek ve karşı taraftan gelmesi muhtemel itirazlara cevaplar vermek suretiyle bir anlamda ihsas-ı reyde bulunmaktadır; Ebü 'Abdullāh el-Ḥuseyn b. el-Hasen el-Ḥalīmī, *Kitābu'l-Minhāc fī Şu'abi'l-İmān*, tah. Hilmi Muhammed Fūde (Beirut: Dāru'l-Fikr, 1979), c.1, s.309 vd.

⁴⁰ İbn Hāzım, *el-Uşūl ve'l-Furū'*, tah. 'Ātif el-'Irākī ve diğerleri (Kahire: Mektebetu's-Şekāfiyye'd-Dīniyye, 2004), c.1, s.210; *el-Faṣl fī'l-Milel ve'l-Ehvā'* ve 'n-Niḥal, tah. M. İbrāhīm Naşr & 'Abdurrahmān 'Umeyra (Beirut: Dāru'l-Cil, 1996), c.5, s.126; *ed-Durra fī mā Yecibu'l-İtikāduhu*, tah. Ahmed b. Nāşir b. Muḥammed el-Ḥamed & Sa'īd b. 'Abdurrahmān b. Mūsā el-Kazakī (Mekke: Mektebetu't-Turāş, 1988), s.222.

⁴¹ Er-Rāzī, *el-Muḥaṣṣal*, s.221; Buradaki ifadesi son derece nettir: “Mu'tezile, biz[im mezhebimiz]den el-Kādi [el-Bākillānī] ve felsefecilerin görüşünün aksine bize göre peygamberler meleklerden üstündür.” Bu eser, kendi ifadesiyle “kelamın temel ilkelerini ortaya koymak için” kaleme alındığı (bkz. *el-Muḥaṣṣal*, s.15), Mu'tezile ve Kerrāmiyye gibi bid'at mezheplerinin yanı sıra filozoflarla ihtilaf konusu olan meseleleri ortaya koyduğu için, daha ziyade filozofların meleklerin üstünlüğüne dair delillerine yer vermekte, ilgili bahsin sonuç kısmında kalamcı kimliği ile “filozofların şüphelerine cevap, onların dayandığı esasların çürütülmesine dayanır ki bu yukarıda geçmiştir” demektedir. Bkz. *el-Muḥaṣṣal*, s.222.

⁴² Er-Rāzī, *el-Mesā'ilu'l-Hamsūn fī Uşūli'd-Dīn*, tah. A. Hiçāzī es-Sekkā (Beirut: Dāru'l-Cil; Kahire: el-Mektebu's-Şekāfi, 1990), ss.66-67.

⁴³ Er-Rāzī, *İşmetu'l-Enbiyā'*, takd. Muhammed Hiçāzī. Kahire: Mektebetu's-Şekāfiyye'd-Dīniyye, 1986), ss.19-20, 22-23.

⁴⁴ Ayman Shihadeh, *The Teleological Ethics of Fakhr al-Dīn al-Rāzī* (Leiden & Boston: Brill, 2006), s.114. Er-Rāzī'nin bu eserde meleğin üstünlüğüne dair delillere tahsis ettiği kısmın (ss.364-376), aksi görüşe ilişkin verilen bilgilerin (ss.362-364) hemen hemen dört katı hacminde olması bu kanaati desteklemektedir. Üstünlük tartışmasında tarafların delillerini er-Rāzī'nin *Kitābu'l-Erba'īn*'deki ifadelerini çok küçük farklılıklarla tekrarlayarak aktaran es-Suyūfī ise ilginç biçimde onun bu eserde insanın üstünlüğü kanaatinde olduğunu belirtir. Bkz. es-Suyūfī, *el-Ḥabā'ik*, s.203.

⁴⁵ Er-Rāzī'nin sözü geçen eserlerinin kronolojik sıralaması ve telif tarihleri şu şekilde tespit edilmiştir: *İşmetu'l-Enbiyā'* (575'ten [1179] önce) → *el-Muḥaṣṣal* (585-590 [1189-1194] arası) → *Kitābu'l-Erba'īn* (595 [1199]) → *el-Mesā'ilu'l-Hamsūn* (599-602 [1203-1205]) → *el-Me'ālim* (7 Cemāziyelevvel 605 [17 Kasım 1208]) → *el-Me'ālību'l-Āliyye* (603-605 [1207-1209]). *Er-Tefsīr*'in telifi ise 592-606 (1196-1210) arası yaklaşık on beş yıllık süreçte gerçekleşmiştir. Bkz. Eşref Altaş, “Fahreddin er-Rāzī'nin Eserlerinin Kronolojisi,” Ömer Türker & Osman Demir (ed.), *İslâm Düşüncesinin Dönüşüm Çağında Fahreddin er-Rāzī* (İstanbul: İSAM Yayınları, 2013) içinde, ss.150-154. Bazı tarihler bu kadar kesin belirlenmemiş ve bir kısım tarihlendirmelerde küçük farklılıklar olmakla birlikte Shihadeh de aynı kronolojiyi verir. Bkz. Shihadeh, *The Teleological Ethics of Fakhr al-Dīn al-Rāzī*, ss.7-11.

‘Āliye’de ise çok açık ifadelerle meleğin üstünlüğünü savunur.⁴⁶ Böyle bir tavır değişikliğinin sebebi, muhtemelen üstünlüğün dayandırıldığı kriterin ne olduğu konusundaki farklı(laşan) kanaatleridir. O, çeşitli yerlerde üstün olmanın dayanağını irade ve tercihe dayalı eylemler sonucunda elde edilen sevap olarak gösterirken,⁴⁷ sonradan mahiyet ve karakter odaklı bir değerlendirmeye gitmiştir.⁴⁸ Bu yaklaşım, er-Rāzī’nin felsefî nosyonuyla açıklanabilir görünmektedir. O, *el-Meṭālib*’de peygamberliği büyük ölçüde İbn Sīnā ve benzer felsefî düşüncelerden mülhem bir tarzda açıklamaktadır.⁴⁹ İnsanın yetkinliğinin, varlıkların hakikatlerinin kendisine eksiksiz biçimde tecelli edeceği teorik gücü (*el-ḳuvvetu’n-naẓariyye*) ile cismanî mutluluklardan uzaklaşıp ruhanî âleme yönelmesini sağlayan pratik gücünün (*el-ḳuvvetu’l-‘ameliyye*) kemal mertebesine ulaşmasıyla gerçekleşeceğini belirten er-Rāzī, bu açıdan insanları üç gruba ayırır: 1) Hem amel hem de bilgide eksik olan insanların avamı ki çoğunluğu bunlar oluşturur; 2) Her iki açıdan da yetkinleşmiş olup başkalarını yetkinleştirme imkânına sahip olmayanlar ki bunlar velilerdir; 3) Her iki açıdan da yetkinleşmiş olduğu gibi diğer insanları eksikliğin düşük mertebesinden yetkinliğin zirvesine çıkarma gücüne sahip olan peygamberler.⁵⁰ En yetkin insanlar olan peygamberler, insanlığın en üst mertebesinde bulunurlar. Bir türün en üst seviyesinde bulunan varlıkların, kendisinden yukarıdaki türün ilk seviyesiyle irtibatlı/benzeşmiş olduğu malûmdur. Dolayısıyla insan türünün en üst mertebesinde bulunan peygamberin, bir üst tür olan melek ile irtibatlı ve onlarla benzeşmiş bulunduğu da bilinir. Peygamber, tıpkı melekler gibi

⁴⁶ Er-Rāzī, *Me‘ālimu Uşūli’-d-Dīn*, nşr. Semīh Duğaym (Beyrut: Dāru’l-Fikri’l-Lubnānī, 1992), s.77. Müellif burada “tercih ettiğim görüş meleğin insandan üstün olduğudur” diyerek sadece bu husustaki delilleri mücmel biçimde ortaya koyar. *El-Meṭālibu’l-‘Āliye*’de ise konuya giriş yaparken er-Rāzī, “Meleklerin ne olduğunu ve hangi özelliklere sahip bulunduğunu bilen bir insanın aklı, zaten böyle bir tartışmaya girmesine imkân vermez; māmâfih insanların çoğu meleklerin göklerde uçan kuşlar olduğunu zannetmiş ve bundan dolayı böyle bir tartışmaya dalmışlardır” gibi ironik denebilecek ifadelerle tercihini açıkça belirtmektedir. Bkz. *el-Meṭālibu’l-‘Āliye mine’l-‘İlmi’l-İlāhī*, tah. A. Hicāzī es-Sekkā (Beyrut: Dāru’l-Kitābī’l-‘Arabī, 1987), c.7, s.405.

⁴⁷ Er-Rāzī, *Kitābu’l-Erba‘īn*, c.2, ss.364, 365-366; *el-Muḥaṣṣal*, s.221. Özellikle *et-Tefsīr*’inde bu vurgu daha açık biçimde görülür. Burada bir adım ileri giderek ibadetin çokluğu, zorluğu ve devamlılığının dahi başlı başına sevap kazanma ve üstünlük sebebi olamayacağını, niyet ve saiklerin, dolayısıyla ihlas ve samimiyyetin bir ibadetin değerini ve sevabını belirleyeceğini dile getirir. Bkz. er-Rāzī, *et-Tefsīr*, c.2, s.240. Her halükârda sonuç itibarıyla üstünlüğü belirleyen, kulluğun yerine getirildiği şartlar ve yerine getirilme biçimidir.

⁴⁸ Şihadeh, *The Teleological Ethics of Fakhr al-Dīn al-Rāzī*, s.115.

⁴⁹ Bu yöndeki tespitler için bkz. İbn Teymiyye, *Mecmū‘atu’l-Fetāwā*, c.4, s.62; el-Curcānī, *Şerhu’l-Mevākiḫ*, c.8, s.285. İslam filozoflarının nübüvvet anlayışı için bkz. Salih Sabri Yavuz, *İslām Düşüncesinde Nübüvvet* (İstanbul: İnsan Yayınları, tsz.), ss.108-131; özelden İbn Sīnā için bkz. Ömer Mahir Alper, *İslam Felsefesinde Akıl-Vahiy Felsefe-Din İlişkisi -Kindī, Fārābī, İbn Sīnā Örneği-* (İstanbul: Ayışığı Kitapları, 2000), ss.190-199.

⁵⁰ Er-Rāzī, *el-Meṭālibu’l-‘Āliye*, c.8, ss.103-104.

cismanî bağlardan alabildiğine uzak, ruhanî âleme dönük, bir yandan da cismanî âlem üzerinde etkiler oluşturma kudretine sahip (ki felsefeciler mucizeyi bu şekilde açıklar) bir tabiata bürünür. Onun ruhanî gücü de diğer eksik insanların ruhlarını hem teorik hem de pratik açıdan yetkinleştirir.⁵¹ Nihayetinde er-Râzî, peygamberi bir anlamda meleklik seviyesine ulaşmış/yaklaşmış, ruhanîleşmiş bir varlık olarak resmetmekle, peygamber-melek üstünlüğü tartışmasındaki gerilimi aşmış; meleğin üstünlüğü kanaatini savunurken melek benzeri niteliklere sahip peygamberi de zımnen yüceltmış olmaktadır. Mahiyet, tabiat ve nitelikleri merkeze alan bu anlayış içerisinde avam insanlar ise zaten üstünlük kurgusunun bir tarafı olmaktan çıkmaktadır.

Mâmâfih, bu ayrımların mutlak bir hüküm ifade etmediğini, her iki görüş taraftarlarınca ortaya konulan delillerin, sınırları keskin hatlarla belirlenmiş alanlar oluşturmadığını söylemek gerekir. Üstünlük kriterinin ontolojik mahiyet ve tabiat mı yoksa –pek çok müellif tarafından dile getirildiği üzere– amellerle elde edilen sevap ve bunun neticesinde ulaşılan manevî merteye ve akibet mi olduğu sorusu burada belirleyici bir rol oynamaktadır. Kelamcıların çoğu, sevabı ölçüt olarak belirlese de muhaliflerine cevap sadedinde mahiyet ve tabiatı merkeze alan deliller de ortaya koyabilmiştir. Öte yandan özellikle ve öncelikle peygamberlerin kadrini yüceltme ve onları koruma adına peygamberler hakkında konuşulmakla birlikte, bazen deliller Hz. Âdem üzerinden tüm insan türünü kapsayacak bir hüviyete bürünmekte, bazı delillerde ise Hz. Peygamber ön plana çıkarılıp konu iyice özele indirgenmektedir.

3. Niçin İnsan Üstündür?

İnsanın üstünlüğünü savunanlar, her şeyden önce insan türünün ilk örneği olan Hz. Âdem üzerinden konuya giriş yapmakta, yaratılış

⁵¹ Er-Râzî, *el-Meâlibu'l-Âliye*, c.8, s.107. Erken dönemde peygamberliği diğer kelamcılarla aynı tarzda mucize üzerinden teorileştirip ispatlayan er-Râzî'nin bu dönüşümü ve nübüvvet teorisi hakkında bkz. Muammer İskenderoğlu, "Fahreddin er-Râzî'de Nübüvvet Teorisi," Ömer Türker & Osman Demir (ed.), *İslâm Düşüncesinin Dönüşüm Çağında Fahreddin er-Râzî* içinde, ss.505-526; Yusuf Şevki Yavuz, "Fahreddin er-Râzî," *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, c.12, s.92. Shihadeh, er-Râzî'nin "kendisi yetkin ve aynı zamanda başkalarını yetkinleştiren" peygamber tasvirinde eş-Şehristânî'nin etkisini tespit eder. Bkz. *The Teleological Ethics of Fakhr al-Dîn al-Râzî*, ss.137-138; krş. eş-Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, tah. Emîr 'Alî Muhennâ & 'Alî Hasen Fâ'ûr (Beyrut: Dâru'l-Ma'rîfe, 1993), c.2, s.313. Meleklerin üstünlüğüne dair akli deliller bağlamında er-Râzî'nin özellikle *el-Muḥaṣṣal* ve *et-Tefsîr*'de ortaya koyduğu ve bir kısmı ileride zikredilecek olan hususların, eş-Şehristânî'nin *el-Milel*'inde geçen, *ḥanîfler* ile Şâbî'ler arasında ruhanî varlıklarla peygamberler hakkında gerçekleşen (veya muhayyel) bir tartışmada Şâbî'ler tarafından ruhanî varlıkların üstünlüğü sadedinde ileri sürülen delillerle büyük ölçüde örtüşüyor olması, bu kaynak olma durumunu destekler mahiyettir. Bkz. eş-Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, c.2, ss.307-353.

aşamasından itibaren onun üzerinde gerçekleşen bazı hususları kendi kanaatlerine delil olarak göstermektedirler.

Öncelikle Allah Teâlâ, Hz. Âdem'i "iki eliyle" yaratıp⁵² ona ruhundan üfllediğini⁵³ bildirmektedir. Buradaki "iki el" zahiri manası üzere anlaşılabilir; ancak hangi mana yüklenirse yüklensin, son tahlilde Hz. Âdem'in zat açısından meleklerle üstünlüğüne bir işaret; zira melekler Allah'ın "eli" ile değil, "ol" emri ile varlık bulmuşlardır.⁵⁴ Bunun da ötesinde, hadiste "Allah Âdem'i kendi sureti üzere yarattı" buyurulmaktadır.⁵⁵ "Kendi sureti üzere yaratma"nın da bir ikram ve teşrif olduğu açıktır.⁵⁶

Hz. Âdem'in yeryüzünde halife kılınması da⁵⁷ üstünlüğün bir göstergesidir. Zira öncelikle halife, üzerine halife olduğu zümrelerden üstündür.⁵⁸ Yeryüzünde melekler bulunduğuna göre insana halifelik verilmesinin, onu meleklerle üstün kılma amacına matuf olduğu anlaşılır. Ayrıca meleklerin "Orada bozgunculuk yapacak, kanlar akıtacak birini mi var edeceksin?" ifadesi, bu halifelik vazifesinin kendilerinde kalmasını arzuladıklarını göstermektedir ki halifelik kendi mertebelerinden üstün bir şey olmasa, bunu arzulamaları ve halife kılınan Hz. Âdem'e gıpta etmeleri anlamsız olacaktır.⁵⁹

Halifelikle yücelttiği Âdem'e bütün isimleri öğreten Allah Teâlâ, sonrasında onları meleklerle göstererek "Eğer sözünüzde samimi iseniz, şunların isimlerini bana bildirin" buyurmuştur. Meleklerin "Yâ Rab! Seni noksan sıfatlardan tenzih ederiz; bizim senin bize öğrettiklerinden başka bilgimiz yoktur. Şüphesiz Âlim ve Hakîm olan ancak sensin" demeleri üzerine Allah Hz. Âdem'e "eşyanın isimlerini meleklerle anlatmasını"

⁵² 38/Şād:75.

⁵³ 15/el-Hicr:29; 38/Şād:72.

⁵⁴ İbn Teymiyye, *Mecmū'atu'l-Fetāvā*, c.4, ss.224, 229.

⁵⁵ Muslim, *Şahîh*, K. *el-birr*, 32 B. *en-nehî 'an ħarbi'l-vech*, c.4, s.2017 (no.115); Ahmed b. Hanbel, *el-Musned*, c.2, ss.244, 463, 519.

⁵⁶ Ebü Bekr İbn Fûrak, *Kitābu Muşkili'l-Hadîs ev Te'vîlu'l-Aħbārî'l-Muteşābihe*, tah. Daniel Gimaret (Dimeşk: el-Ma'hadu'l-Ferensî li'd-Dirāsati'l-'Arabîyye, 2003), s.23; en-Nevevî, *Şahîhu Muslim bi-Şerhi'n-Nevevî* (= *el-Minhâc Şerhu Şahîhi Muslim b. el-Haccâc*) (Kahire: el-Matba'atu'l-Mişriyye, 1929), c.16, s.166; 'Alâ'uddîn İbn Balabân, *Şahîhu İbn Hibbân bi-Tertibi İbn Balabân*, tah. Şu'ayb el-Arna'ût (Beyrut: Mu'essesetu'r-Risâle, 1993), c.14, s.34 (no.6162). Hadisin varyantları ile metni ve anlamı üzerindeki tartışmalar hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Hüseyin Kahraman, "Sûret Hadisi Üzerine Bağlam Esaslı Bir Tahlil Denemesi," *Hadis Tetkikleri Dergisi* 1:1 (2003), ss.51-70; Şaban Çiftci, "Allah Âdem'i Kendi Sûretinde Yaratmıştır" Hadisinin Tahrir ve Değerlendirmesi," *Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1:1 (2014), ss.1-20.

⁵⁷ 2/el-Bakara:30.

⁵⁸ Er-Râzî, *et-Tefsîr*, c.2, ss.251-252; *el-Me'âlibu'l-'Âliye*, c.7, s.406.

⁵⁹ İbn Bâbeveyh el-Kummî, *el-İ'tikādât*, s.89; İbn Teymiyye, *Mecmū'atu'l-Fetāvā*, c.4, s.225.

emretmiştir.⁶⁰ Hz. Âdem'in, Allah tarafından kendisine verilen donanım ile meleklerden daha bilgili olduğu görülmektedir. “Bilenlerle bilmeyenler bir olur mu hiç?”⁶¹ ayeti gereğince, daha bilgili olan daha üstündür.⁶²

Bu noktada Hz. Âdem'i tazim ve teşrifin son aşaması ortaya çıkmaktadır. “Rabbın meleklerle şöyle demişti: Ben çamurdan bir insan yaratacağım. Onu yapıp ruhumdan ona üflediğim zaman ona secdeye kapanın”⁶³ ve “Meleklerle, ‘Âdem’e secde edin’ demiştik; İblîs müstesna hepsi secde ettiler”⁶⁴ ayetleri, Allah Teâlâ'nın emri ile meleklerin Hz. Âdem'e secde ettiklerini bildirmektedir. Secde, birinin hizmetinde ve dolayısıyla ondan düşük seviyede olmanın en ileri seviyedeki ifadesidir. Buna göre, meleklerin daha üstün olduğu söylenemez; zira üstün olanın eksik veya düşük olana secdeyle emrolunması hikmete uygun bir şey değildir.⁶⁵

Kur'an'dan çıkarılan bu delillerin yanı sıra hadis külliyyatında da bir kısmı özel olarak Hz. Peygamber'in, bir kısmı ise bir bütün olarak insan türünün meleklerle üstünlüğüne delalet eden ciddî bir rivayet yekûnu bulunmaktadır. Örneğin, Mirac gecesinde Cebrâ'îl'in Hz. Peygamber'e Burâk isimli bineği getirip tutması ve Rasûlullah'ı ona bindirmesinin,⁶⁶ ayrıca Hz. Peygamber'in Cebrâ'îl'e “Rabbini gördün mü?” sorusuna “Meleklerle Arş arasında yetmiş perde vardır; bunlardan birisine yaklaşısam yanardım”⁶⁷ cevabını vermesinin işaret ettiği üzere, Hz. Peygamber'in onun ulaşamadığı mertebelere ulaşması, Peygamber'in üstünlüğünün delilidir.⁶⁸

Hz. Peygamber “Benim gökte iki vezirim, yerde de iki vezirim vardır; gökteki vezirlerim Cebrâ'îl ve Mikâ'îl, yerdeki vezirlerim ise Ebû Bekr ve

⁶⁰ 2/el-Bakara:31-33.

⁶¹ 39/ez-Zümer:9.

⁶² Er-Râzî, *Kitābu'l-Erba'în*, c.2, s.363; *et-Tefsîr*, c.2, s.252; *el-Me'tālibu'l-Âliye*, c.7, s.406; el-Beydāvi, *Ṭavāli'u'l-Envār*, s.217; İbn Teymiyye, *Mecmū'atu'l-Fetāwā*, c.4, s.225; el-İcî, *el-Mevākif*, s.367; et-Teftāzānî, *Şerhu'l-Akâ'id*, s.113; *Şerhu'l-Makāşid*, c.5, s.66; el-Curcānî, *Şerhu'l-Mevākif*, c.8, ss.310-311; es-Suyūfî, *el-Habâ'ik*, s.208.

⁶³ 38/Şād:71-72.

⁶⁴ 2/el-Bakara:34.

⁶⁵ Er-Râzî, *et-Tefsîr*, c.2, s.251; el-Beydāvi, *Ṭavāli'u'l-Envār*, s.217; et-Teftāzānî, *Şerhu'l-Akâ'id*, s.113; *Şerhu'l-Makāşid*, c.5, s.65; el-Curcānî, *Şerhu'l-Mevākif*, c.8, s.309.

⁶⁶ El-Buhārî, *Şahîh*, K. *bed'i'l-halk*, 6 B. *zıkrî'l-melâ'ike*, c.2, s.423 (no.3207); K. *menâkıbi'l-enşâr*, 42 B. *el-mi'râc*, c.3, s.63 (no.3887); Muslim, *Şahîh*, K. *el-îmân*, 74 B. *el-isrâ bi-Rasûlillah şallâ'llâhu 'aleyhi ve sellem ilâ's-semâvât ve fardî's-şalavât*, c.1, s.145 (no.259), c.1, s.150 (no.264).

⁶⁷ Ebû Bekr el-Beyhaqî, *Kitābu'l-Esmâ' ve's-Şifât*, tah. 'Abdullāh b. Muhammed el-Hâsîdî (Cidde: Mektebetu's-Sevādî, 1993), c.2, s.294 (no.856). Bazı rivayetlerde ifade “Allah ile benim aramda nurdan yetmiş perde vardır; en alttakine yaklaşısam yanardım” şeklindedir. Eṭ-Ṭaberānî, *el-Mu'cemu'l-Evsaf*, tah. Târik b. İvâdu'llāh b. Muhammed & 'Abdulmuhsin b. İbrāhîm el-Huseynî (Kahire: Dāru'l-Harameyn, 1995), c.6, s.278 (no.6407). Es-Suyūfî, hadisin *isnâd*ının *şahîh musned* olduğunu söyler. Bkz. *el-Elâli'u'l-Maşnû'a fi'l-Ahâdîşi'l-Mevdû'a* (Beyrut: Dāru'l-Ma'rife, 1975), c.1, s.17.

⁶⁸ Er-Râzî, *et-Tefsîr*, c.2, ss.253-254.

‘Umer’dir’⁶⁹ buyurmuştur. Bu ifade, Hz. Peygamber’in bir hükümdar, Cebrâ’îl ve Mikâ’îl’in onun veziri mesabesinde olduğunu gösterir. Hükümdar vezirden üstün olduğuna göre, Hz. Peygamber de bu meleklerden üstün demektir.⁷⁰

Ebū Hurayra ve İbn ‘Abbās’ın aktardıklarına göre, Hz. Peygamber Medine’de vefatı öncesi son hutbesini irad etmeden önce cemaate üç kere “birbirinize yaklaşın ve arkanızdakilere yer açın” buyurmuştur. Gereğini yerine getiren insanlar son uyarıdan sonra etraflarına bakınıp kimseyi göremeyince “Kime yer açalım? Meleklerle mi?” diye sorulmuş, o da “Hayır! Melekler sizinle olduklarında önünüzde veya arkanızda değil, sağınızda ve solunuzda bulunurlar” cevabını vermiştir. “Niçin önümüzde veya arkamızda olmazlar? Onlar bizden üstün mü?” denildiğinde ise Peygamber “Hayır, siz meleklerden daha üstünsünüz” buyurmuştur.⁷¹

Yine Hz. Peygamber’den rivayet edildiğine göre, melekler “Yâ Rabb! Bizi de insanı da yarattın; onları yiyen içen, giyinen, hanımlara yaklaşan, binek kullanan, uyuyup dinlenen varlıklar kıldın, ama bize bu özelliklerden hiçbirini vermedin. Şimdi, dünyayı onlara verdiğin gibi ahireti de bize ver” derler. Birkaç kez ısrarlı taleplerine rağmen Allah Teâlâ “Olmaz! İzzetim hakkı için, elimle yaratıp ruhumdan üflediğim soyundan gelen salih kimseleri, ‘Ol’ dediğim ve oluveren varlıklarla bir tutmam” buyurur.⁷²

İnsanın üstünlüğünü savunanların delil olarak getirdiği bu hadislerin bir kısmının zayıf veya *mevđū* olması bir yana, hemen hemen tamamının *āhād* rivayetler olduğu açıktır. Hadislerin, bu özelliği sebebiyle bilgi kaynağı olamayacağı ve delil teşkil edemeyeceği şeklinde itirazda bulunanlara İbn

⁶⁹ Ebū Bekr el-Bezzār, *el-Baḥru ’z-Zeḥḥār: Musnedu ’l-Bezzār*, tah. Maḥfuzurrahmān Zeynullāh & ‘Ādil b. Sa’d (Medine: Mektebetu ’l-Ulūm ve ’l-Ḥikem, 1988-2005), c.11, ss.178-179 (no.4919); el-Ḥākim en-Nīsābūrī, *el-Mustedrak*, c.2, s.290 (no.3046-3047).

⁷⁰ Er-Rāzī, *et-Tefsīr*, c.2, s.254.

⁷¹ Nūruddīn el-Heysēmī, *Buḡyetu ’l-Bāḥiṣ ’an Zevā’idi Musnedi ’l-Hāriṣ*, tah. Ḥuseyn Aḥmed Sālīḥ el-Bākīrī (Medine: el-Cāmi’atu ’l-İslāmiyye, 1992), c.1, s.309 vd. (no.205); Aḥmed b. Ebī Bekr el-Būšīrī, *İḥāfu ’l-Ḥiyerati ’l-Mehera bi-Zevā’idi ’l-Mesānīdi ’l-Aṣera*, tah. Ebū Temīm Yāsir b. İbrāhīm (Riyad: Dāru ’l-Vaṭan, 1999), c.2, s.291 vd. (no.1543); İbn Hacer el-‘Askalānī, *el-Meṭālibu ’l-‘Āliye bi-Zevā’idi ’l-Mesānīdi ’s-Şemāniye*, tah. Sa’d b. Nāşir b. ‘Abdul‘aziz eş-Şeşerī ve diğeri (Riyad: Dāru ’l-‘Āşime, 1998), c.17, s.117 (no.4181). Uzunca bir hutbeyi içeren hadisin belli kısımları *şahīḥ* rivayetlerde aktarılmış olsa da verdiğimiz metni içeren rivayet *mevđū* olarak değerlendirilmiştir. Bkz. Ebū ’l-Ferac İbnu ’l-Cevzī, *Kitābu ’l-Mevđū’at*, tah. ‘Abdurrahmān Muḥammed ‘Uşmān (Medine: el-Mektebetu ’s-Selefiyye, 1966), c.3, ss.181-182.

⁷² ‘Abdullāh b. Aḥmed b. Ḥanbel, *Kitābu ’s-Sunne*, tah. Muḥammed b. Sa’d b. Sālīm el-Ḳaḥṭānī (Demnām: Dāru İbnī ’l-Ḳayyim, 1986), s.469 (no.1065); eṭ-Ṭaberānī, *el-Mu’cemu ’l-Kebīr*, tah. Ḥamdī ‘Abdulmecīd es-Selefi (Kahire: Mektebetu İbn Teymiyye, tsz.), c.13, s.658 (no.14584); *el-Mu’cemu ’l-Evsaf*, c.6, s.196 (no.6173). Özellikle eṭ-Ṭaberānī’de geçen rivayetlerin *senedlerinde kizble* itham edilen raviler bulunmaktadır. Bkz. el-Heysēmī, *Mecma’u ’z-Zevā’id ve Menba’u ’l-Fevā’id*, tah. Muḥammed ‘Abdulkādir Aḥmed ‘Aṭā (Beyrut: Dāru’l-Kutubi ’l-‘İlmiyye, 2001), c.1, s.107 (no.265).

Teymiyye'nin cevabı ise dikkate şayandır. Ona göre bilgi, her bağlamda itiraz götürmeyecek kesin (*yaqīnī*) bilgi değildir; bazı hususlarda birtakım delillere dayanarak oluşturulan zann-ı galib de bilgi ifade eder.⁷³ Esasen söz konusu hadislerin bütünü farklı *tarīk*lerle gelmek ve mana açısından birbirini desteklemek suretiyle bir anlamda *yaqīnī* bilgi oluşturmaktadır. Özellikle haberle bilinen *sem'īyyāta* dair konularda herkesin aynı fikirde olması gerekmediği gibi, bir grubun muhalif bir kanaati reddetmesi, onun bilgi olma niteliğini ortadan kaldırmaz. İnsanın üstünlüğü başka delillerle ortaya konulduğu ve bu hadisler sadece onları teyit edici farklı bir delil grubu olarak istimal edildiği için, inanca dair konularda kesin bilginin aranması gerektiği; bu hadislerin sadece zann-ı galib oluşturduğu itirazı da geçerliğini kaybetmektedir. Kaldı ki ilk nesiller tarafından salih insanların meleğe üstünlüğünü ifade eden hadislerin yaygın biçimde rivayet edilmesi ve bu konuda itiraz vaki olmaması, zımmen bir icmanın varlığının ve selefin bu inanca sahip olduklarının göstergesidir.⁷⁴

Ayrıca bütün bu nassların yanı sıra insanın üstünlüğüne dair aklî birtakım deliller ortaya koymak da mümkündür. Örneğin, varoluş mahiyeti ve tabiat itibara alındığında görülecektir ki meleklerde akıl bulunmasına rağmen nefsanî arzu yoktur; hayvanlarda nefsanî arzu olup akıl yoktur; insanoğlunda ise her ikisi de bulunmaktadır. İnsanın, nefsanî arzularını aklına tercih edip öncelediği takdirde hayvandan daha aşağılık bir seviyede olacağını bizzat Kur'an bildirmektedir.⁷⁵ Buna göre, aklını nefsanî arzularına önceler ve hâkim kılar, insanın melekten üstün olması gerekir.⁷⁶

İnsanın itaat ve ibadetinin, meleklerle nazaran daha zor ve meşakkatli olduğu da aşikârdır. Zira öncelikle şehvet, öfke, hırs, nefsanî arzular gibi unsurlar, itaatın önündeki en büyük engellerdendir. Bu özellikler insanda olup meleklerde bulunmaz. Engeller varken bir şeyi yapmak hiçbir mâni bulunmaksızın yapmaktan daha zordur.⁷⁷ Üstelik insan Şeytan'ın vesvesesine maruz kalırken meleklerde böyle bir durum söz konusu değildir.

⁷³ Et-Teftāzānī, hükümü sadece hadislerle sınırlamayıp, konunun kat'î değil zannî bir mesele olduğunu ve bu gibi hususlarda zannî delille iktifa edileceğini belirtir. Bkz. *Şerhu'l-Akâ'id*, s.113.

⁷⁴ İbn Teymiyye, *Mecmū'atu'l-Fetāvā*, c.4, s.227.

⁷⁵ 7/el-A'rāf:179: "Andolsun, biz cinler ve insanlardan birçoğunu Cehennem için yaratmışızdır. Onların kalpleri vardır, onlarla kavramazlar; gözleri vardır, onlarla görmezler; kulakları vardır, onlarla işitmezler. İşte onlar hayvanlar gibidir; hatta daha da şaşkındırlar. İşte asıl gafiller onlardır."

⁷⁶ Er-Rāzī, *Kitābu'l-Erba'īn*, c.2, s.364; *el-Meṭālibu'l-Āliye*, c.7, s.407; İbn Teymiyye, *Mecmū'atu'l-Fetāvā*, c.4, s.216; el-İcī, *el-Mevākif*, s.368; et-Teftāzānī, *Şerhu'l-Makāşid*, c.5, s.67; el-Curcānī, *Şerhu'l-Mevākif*, c.8, s.311; es-Suyūfī, *el-Ḥabā'ik*, s.210.

⁷⁷ El-Māturīdī, *et-Tefsīr*, c.1, s.532; el-İcī, *el-Mevākif*, s.368; et-Teftāzānī, *Şerhu'l-Akâ'id*, s.113; *Şerhu'l-Makāşid*, c.5, ss.66-67.

Ayrıca “O’ndan (emir almazdan) önce konuşmazlar; onlar, sadece O’nun emri ile hareket ederler”⁷⁸ ayetinden anlaşıldığı üzere meleklerin sorumlulukları tamamen nassa dayalıdır, yani ilahî emirle bildirilmiştir. İnsanın mükellefiyetleri ise kısmen nassa dayalı iken kısmen de aklî çıkarsama ile tahakkuk eder. Bir şeyi bilme noktasında ictihad ve aklî çıkarsamaya başvurmak, doğrudan doğruya nassla bilmekten daha zordur. İşte bütün bu hususlar insanın itaate yönelmesinin daha meşakkatli olduğunu gösterir.⁷⁹ Meşakkatli olanın daha üstün olduğu ise sabit bir hükümdür. Nitekim Hz. Peygamber “Amellerin en üstünü en meşakkatli olanıdır”⁸⁰ buyurduğu gibi Hz. ‘Âişe’ye de “İbadetinin sevabı, katlandığın zahmet ve yorgunluk ölçüsündedir”⁸¹ demiştir.

4. Niçin Melek Üstündür?

Meleğin üstünlüğünü savunanların ileri sürdükleri deliller, imanın mahiyeti ve insan fiillerinin yaratılması vb. konulardaki delillerde de örnekleri görüldüğü üzere, Arap Dili’nin gramatik yapısı ve ifade özelliklerine dayalı olarak ortaya konulmaktadır. Buna göre, mesela “Ne Mesîh ve ne de Allah’a yakın melekler, Allah’ın kulu olmaktan geri dururlar”⁸² ayetinin ifade biçimi, meleklerin Hz. ‘İsâ’dan üstünlüğünü göstermektedir. Nitekim “Vezir filanca kişinin hizmetinden geri durmaz, hatta sultan da” denilebilirken, takdim-tehir yapılarak “Sultan filanca kişinin hizmetinden geri durmaz, hatta vezir de” denmez. Bu ifade tarzı, sonradan atıfla zikredilenin mertebe açısından birinciden üstün olduğuna delalettir. Ayette önce Hz. ‘İsâ ardından da melekler zikredildiğine göre, meleklerin ondan üstün olduğu anlaşılır.⁸³

İman esaslarının sıralandığı ayetlerde⁸⁴ Allah Teâlâ’nın kendisine imanla başladıktan sonra, önce melekleri zikrettiği, peygamberlerin ise daha ileride

⁷⁸ 21/el-Enbiyâ:27.

⁷⁹ El-Beydâvî, *Ṭavâli’u l-Envâr*, s.217.

⁸⁰ *Kuub-i Sütte*’de yer almayan bu hadis, *garîb*, hatta uydurma olarak değerlendirilmiş, ancak manasının *şahîh* hadislerle uygunluk arz ettiği ifade edilmiştir. Bkz. es-Sehâvî, *el-Makâşidu l-Hasene*, s.69 (no.138); ‘Alî el-Kârî, *el-Esrârü l-Merfû’a fi l-Ahbari l-Mevdû’a*, tah. Muhammed b. Luṭfî eş-Şabbâğ (Beyrut: el-Mektebu l-İslâmî, 1986), ss.123-124; Ebû l-Fidâ İsmâ’îl b. Muhammed el-‘Aclünî, *Keşfu l-Hafâ’ ve Muzilu l-İlbâs ammâ İştehera mine l-Ahâdîş ‘alâ Elsineti n-Nâs* (Kahire: Mektebetu l-Ḳudsi, 1351), c.1, s.155 (no.459).

⁸¹ El-Buhârî, *Şahîh*, K. el-‘umra, 8 B. *ecri l-‘umra ‘alâ kadri n-naşab*, c.1, s.541 (no.1787); Muslim, K. *el-hacc*, 17 B. *beyâni vucûhi l-ihrâm* ..., c.2, ss.876-877 (no.126).

⁸² 4/en-Nisâ:172.

⁸³ El-Mâtürîdî, *et-Tefsîr*, c.1, s.531; el-Halîmî, *Kitâbu l-Minhâc*, c.1, ss.309-310; el-Ḳādî ‘Abdulcebbar, *Muteşâbihu l-Ḳur’an*, c.1, ss.214-215; İbn Hâzım, *el-Uşûl ve l-Furû’*, c.1, s.215; *el-Faşl*, c.5, ss.131-132; el-Pezdevî, *Uşûlu d-Dîn*, s.199; er-Râzî, *Kitâbu l-Erba’in*, c.2, s.364; *el-Meşâlibu l-‘Âliye*, c.7, ss.413-414; et-Teftâzânî, *Şerhu l-Akâ’id*, s.114; el-Curcânî, *Şerhu l-Mevâkıf*, c.8, s.313.

⁸⁴ Mesela bkz. 2/el-Bakara:285; 4/en-Nisâ:136.

geldiğinin tespit edilmesi de dil kullanımına dayalı istidlalin bir örneğidir. “Allah meleklerden de elçiler seçer, insanlardan da”⁸⁵ ayetinde de benzer bir sıralama görülmektedir. Sıralamada önce yer almak, şeref ve üstünlük açısından da öncelikli olmanın ifadesidir.⁸⁶

Bu ve benzeri lugavî delillerin yanı sıra, Hz. Âdem’in yaratılışı ve varoluşunun ilk aşamasında yaşadıkları üzerinden insanın üstünlüğü delillendirilebildiği gibi burada aksi görüşe dayanak bulmak da mümkündür. Nitekim “Rabbiniz size bu ağacı sırf melek olursunuz veya ebedî kalanlardan olursunuz diye yasakladı”⁸⁷ ayetine göre, melek olmak insan olmaktan daha üstün bir vasıftır.⁸⁸ Aksi takdirde, Şeytan’ın Hz. Âdem ile Hz. Havvâ’yı bunlarla aldatması ve onların da böyle bir zanna kapılmaları söz konusu olmazdı.⁸⁹ Ebedî ya da çok uzun ömürlü olmak, sonlu varlık olmaktan üstündür; melek, insanoğlundan çok uzun ömürlü olunca, kulluğu da daha fazla olur ve dolayısıyla insandan üstün olduğu ortaya çıkar.

Üstünlük gerekçesi olarak sıklıkla vurgu yapılan husus, kulluk/ibadet ve bunun neticesinde kazanılan sevap olduğu için, meleğin üstünlüğüne dair delillerin önemli bir kısmı da bunun üzerinden kurgulanmaktadır. Buna göre, insanın üstünlüğünü savunanlarca iddia edildiği gibi insanların değil, meleklerin ibadetleri daha zordur. Bir kere, onlar insanların korkup çekindiği boğulma, yanma, ölüm, hastalık, küfür, isyan gibi hususlardan güvendedirler. Yaşadıkları gökler de yeryüzüne nispetle benzer üstün özellikleri taşır. İmdi, nimeti bu kadar bol ve korkulacak hususları da az olan varlığın kulluktan geri durması çok daha mümkündür. Allah Teâlâ “Gemiye bindikleri zaman, dini yalnız Allah’a has kılarak O’na yalvarırlar; ama Allah onları karaya çıkararak kurtarınca, kendilerine verdiği nimete nankörlük ederek O’na hemen eş koşarlar”⁹⁰ buyurarak bu duruma işaret etmiştir. Hz. Âdem, kendisine sadece bir tek ağaç yasaklanmış olmasına rağmen nefesine

⁸⁵ 22/el-Hacc:75.

⁸⁶ Er-Râzî, *el-Me’âlim*, s.77; *el-Me’âlibu'l-Âliye*, c.7, ss.417-418; et-Teftâzânî, *Şerhu'l-'Aķā'id*, s.114; el-Curcânî, *Şerhu'l-Mevâķif*, c.8, s.314. Hz. 'İsâ ile meleklerin mukayesesine dayalı yukarıda geçen örnektekinin aksine burada önce zikredilenin sonrakine üstünlüğü iddia edilmektedir. İlk bakışta tenakuz gibi görülebilecek bu durum, öncelikle farklı bağlamlardaki dil kullanımı ve ifade biçimlerinin farklı vurgular taşımamasından kaynaklanmakla birlikte, bu örnekte iman umdeleri arasında Allah’a imanının hemen akabinde ve ona mukarın olarak meleklerle imanının zikredilmesi de belirleyicidir.

⁸⁷ 7/el-'Arâf:20.

⁸⁸ Er-Râzî, *Kitâbu'l-Erba'in*, c.2, s.374; es-Suyûtî, *el-Habâ'ik*, s.223.

⁸⁹ El-Mâtürîdî, *et-Tefsîr*, c.1, s.531; el-Ħalîmî, *Kitâbu'l-Minhâc*, c.1, s.310; eş-Şerîf el-Murtađâ, *Cevâbâtu'l-Mesâ'ili'r-Râziyye*, ss.110-111; İbn Ħazm, *el-Uşûl ve'l-Furû'*, c.1, s.215; *el-Faşl*, c.5, s.131; *ed-Durra*, s.226; el-Pezdevî, *Uşûlu'd-Dîn*, s.199; er-Râzî, *el-Me'âlibu'l-Âliye*, c.7, s.414; el-Curcânî, *Şerhu'l-Mevâķif*, c.8, s.313.

⁹⁰ 29/el-'Ankebüt:65.

hâkim olamayıp günaha düşmüş iken, melekler var oldukları andan itibaren hiçbir nimete bir an bile dönüp bakmamış, boyun eğip itaat ederek kullukla meşgul olmuşlardır. Ayrıca mükellef bir varlığın farklı türde ibadetlerle iştigal etmesi âdeta farklı çiçeklerden bal almak gibidir. Melekler ise “Onlar, bıkıp usanmaksızın gece gündüz (Allah’ı) tesbih ederler”⁹¹ ayetinin bildirdiği üzere tek bir ibadetle mükellef kılınmış olup asla bundan yılgınlık veya bıkkınlık göstermemişlerdir. İşte bu sebeplerle, meleklerin kulluğu daha meşakkatlidir ve bundan dolayı melekler daha üstündür.⁹²

Meleklerin ibadetinin sürekli olması da üstünlük sebeplerinden birisidir. “Onlar, bıkıp usanmaksızın gece gündüz (Allah’ı) tesbih ederler” ayeti bu sürekliliğin bir ifadesidir. Hz. Peygamber’in “Kulların en hayırlısı ömrü uzun olup ameli güzel olandır”⁹³ ve “Bir topluluğun içindeki yaşlı kimse, ümmet içindeki peygamber gibidir”⁹⁴ şeklindeki ifadelerine binaen, kullar arasında en uzun ömürlü ve ameli en güzel olan meleklerin, insandan üstün olmaları gerekir. “Onlar üzerlerinde (egemen) bulunan Rablerinin (azabından) sakınırlar”⁹⁵ ve “Onlar, Allah korkusundan titrerler”⁹⁶ gibi ayetlerden anlaşıldığı üzere melekler, amellerin sevabı gerektiren özelliği olan, Allah’a teslimiyet ve sakınma anlamında en azından insan ile eşit seviyededirler. Buna ilave olarak, sürenin uzunluğu ve devamlılık açısından üstün olmaları, onları insana üstün kılar.⁹⁷

Meleklerin kulluk konusunda insanlardan önce geldiği ve onlara birer örnek teşkil ettiği de bilinmektedir. “İyilik işlemekte önde olanlar, karşılıklarını almakta da öne geçenlerdir. İşte onlar Allah’a en yakın olanlardır”⁹⁸ ayetleri ile “Her kim İslam’da güzel bir çığır açar da kendisinden sonra onunla amel edilirse, o kimseye kıyamet gününe kadar bu çığırla amel edenlerin ecri kadar sevap yazılır”⁹⁹ hadisi gereğince, insanların

⁹¹ 21/el-Enbiyâ:20.

⁹² Er-Râzî, *Kitābu'l-Erba'ın*, c.2, s.367; *et-Tefsîr*, c.2, ss.235-237; es-Suyûtî, *el-Habâ'ik*, ss.213-214.

⁹³ Et-Tirmizî, *el-Câmi'u'l-Kebîr (Sunen)*, K. *el-zuhd*, 21-22 B. *mā câ'e fî tûli'l-'umr li'l-mu'min*, c.4, ss.156-157 (no.2329-2330); ed-Dârimî, *Musnedu'd-Dârimî (Sunen)*, K. *el-riqâk*, 30 B. *eyyu'l-mu'minin hayrun*, c.3, s.1802 (no.2784); Aḥmed b. Ḥanbel, *el-Musned*, c.5, s.48.

⁹⁴ Bu hadis de uydurma olarak değerlendirilmiştir. Bkz. es-Seḥâvî, *el-Makāşidu'l-Hasene*, s.257 (no.609); 'Alî el-Kārî, *el-Esrâru'l-Merfû'a*, ss.231-232; el-'Aclünî, *Keşfu'l-Ḥaḡâ'*, c.2, s.17 (no.1576).

⁹⁵ 16/en-Nahl:50.

⁹⁶ 21/el-Enbiyâ:28.

⁹⁷ El-Ḥalîmî, *Kitābu'l-Minhâc*, c.1, s.311; er-Râzî, *Kitābu'l-Erba'ın*, c.2, s.368; *et-Tefsîr*, c.2, s.237; *el-Meḡâlibu'l-'Âliye*, c.7, s.411; es-Suyûtî, *el-Habâ'ik*, ss.214-215.

⁹⁸ 56/el-Vâkı'a:10-11.

⁹⁹ Muslim, *Şaḡîḥ*, K. *el-'ilm*, 6 B. *men senne sunneten ḡaseneten ev seyyi'eten*, c.4, s.2059 (no.15); et-Tirmizî, *el-Câmi'u'l-Kebîr (Sunen)*, K. *el-'ilm*, 15 B. *mā câ'e fî men de'ā ilā huden fe-utbi'a ev ilā dalâletin*, c.4, s.407 (no.2675); İbn Mâce, *Sunen*, *el-Muḡaddime*, 14 B. *men senne sunneten ḡaseneten ev seyyi'eten*, c.1, s.74 (no.203).

yaratılışından önce kulluk ve ibadet halinde bulunan ve buna öncülük eden meleklerle, benzer amellerde bulunan herkesin sevabı kadar yazılmaktadır. Bu da üstünlüğün gerekçesi olan sevabın çokluğu hususunda onları öne çıkarır.¹⁰⁰

Hz. Nūh'un "Rabbim! Beni, ana-babamı, iman etmiş olarak evime girenleri bağışla,"¹⁰¹ Hz. İbrāhīm'in "Rabbim! Bana hikmet ver ve beni iyiler arasına kat,"¹⁰² ve Hz. Mūsā'nın ise "Rabbim, beni ve kardeşimi bağışla"¹⁰³ demelerinin de örneklediği üzere peygamberler önce kendileri için bağışlanma dileyip sonra müminler için istiğfarda bulunmuşlardır. Hz. Peygamber de bu durumun bir istisnası değildir.¹⁰⁴ Melekler ise bunun aksine kendileri için bağışlanma dilemeyip mümin insanlar için istiğfarda bulunmaktadır.¹⁰⁵ Şayet melekler bağışlanma dilemeye ihtiyaç duysalardı, kendilerinden başlamaları gerekirdi. Zira kişinin kendisinden bir zararı def etmesi, bir başkası için bunu yapmasından önceliklidir. Buradan anlaşıldığı üzere melekler günahsızdır ve dolayısıyla insandan üstündürler.¹⁰⁶

Kulluk dolayısıyla ortaya çıkan bu üstünlüğün bir göstergesi de "O'nun yanında/katında bulunanlar, O'na ibadet hususunda ne kibirlenirler ne de bundan bıkip usanırlar"¹⁰⁷ ayetidir. Allah Teâlâ böyle buyurarak meleklerin O'na kulluktan geri durmamasını, bir mikyas ve insanların da böyle yapması gerektiğinin gerekçesi olarak ortaya koymaktadır. İnsanlar meleklerden üstün olsaydı, böyle bir karşılaştırma ve gerekçelendirme söz konusu olamazdı. Nitekim bir sultan, tebaasının kendisine itaat etmesinin gereğini anlatmak isterse, "Hükümdarlar bile bana itaatten yüksünüp geri durmuyor, siz garibanlara ne ola ki?" der. Sonuç itibariyle böyle bir delillendirme, meleğin üstün, insanın ise alt mertebede olmasıyla geçerlilik kazanabilir.¹⁰⁸

Bir değerlendirme ölçütü olarak kulluk/ibadet ön plana çıkarılmakla birlikte meleklerin başka birtakım özellikleri, vazifeleri/işlevleri ve yer yer bizzat nasslarda onlar için insan ile yapılan mukayeseler de müteteklimler tarafından birer delil olarak kullanılmıştır. Bir kere, melekler, Allah'ın

¹⁰⁰ Er-Rāzī, *Kitābu'l-Erba'ın*, c.2, s.368; *el-Me'ālību'l-Āliye*, c.7, ss.411-412; es-Suyūṭī, *el-Ḥabā'ik*, ss.215-216.

¹⁰¹ 71/Nūh:28.

¹⁰² 26/eş-Şu'arā':83.

¹⁰³ 7/el-A'rāf:151.

¹⁰⁴ Bkz. 47/Muḥammed:19; 48/el-Feth:2.

¹⁰⁵ Bkz. 40/el-Mu'min:7.

¹⁰⁶ El-Māturīdī, *et-Tefsīr*, c.1, s.532; er-Rāzī, *Kitābu'l-Erba'ın*, c.2, s.370; *et-Tefsīr*, c.2, ss.243-244; *el-Me'ālību'l-Āliye*, c.7, s.416; es-Suyūṭī, *el-Ḥabā'ik*, ss.217-218.

¹⁰⁷ 21/el-Enbiyā':19.

¹⁰⁸ Er-Rāzī, *el-Me'ālību'l-Āliye*, c.7, s.409.

peygamberlerine gönderdiği elçilerdir; nasıl ki insanlara elçi olarak gönderilen peygamberler ümmetlerinden üstün ise, elçi olan melekler de insanlardan üstündür.¹⁰⁹

Meleklerin bir başka işlevi ise Allah Teâlâ tarafından onlara yüklenen, insanlar için şefaathçi olma vazifesidir: “Arş’ı yüklenen ve bir de onun çevresinde bulunanlar (melekler), Rablerini hamd ile tesbih ederler, O’na iman ederler. Müminlerin de bağışlanmasını isterler.”¹¹⁰ Bu bağışlama talebinin, çocuğun ebeveyni için istiğfarında olduğu gibi insanoğlunun hakkının melekler tarafından eda edilmesi veya insanların birbiri için bağışlanma dilemesinde olduğu gibi yardımlaşma kabilinden olmadığı açıktır. Zira meleklerin insanlardan gelecek böyle bir istiğfara ihtiyacı yoktur. Şu halde meleklerin istiğfarı tıpkı peygamberin ümmeti için bağışlanma talebi gibidir. Bu durumda da peygamberin ümmetinden üstün olduğu gibi meleklerin kendileri için istiğfarda buldukları insanlardan üstün oldukları anlaşılır.¹¹¹

Mahiyet ve özelliklere atf-ı nazar edildiğinde kabul edilmelidir ki melek insandan daha bilgilidir. Nitekim “Ona güçlü kuvvetli ve üstün yaratılışlı biri (Cebrâ’îl) öğretti”¹¹² ayetinin bildirdiği üzere Cebrâ’îl, Hz. Peygamber’e öğretendir. Öğretenin ise öğrenenden daha bilgili olduğu hususu izahtan varestedir.¹¹³ Malumdur ki bilgi akılla ve nakille bilinen olmak üzere iki türdür. Akılla ulaşılan bilgilerden bir kısmı, Allah’ın zatı ve sıfatlarını bilmek gibi zorunlu olan bilgilerdir ki ne peygamberlerin ne de meleklerin bu noktada bir eksikliğin olması tasavvur edilebilir. Diğer bir kısmı ise ‘Arş, Kursî, Levh, Kalem, Cennet, Cehennem, gök tabakaları, meleklerin türleri ve çeşitli varlıkların mahiyeti bilgisi gibi yaratılmışlara dair ve bilinmesi zorunlu olmayan hususlardır. Cebrâ’îl daha uzun ömürlü olup bunların çoğunu bizzat müşahede ettiği için muhakkak daha bilgilidir.

Vahiyle muttali olunan bilgilere ise Hz. Peygamber ve diğer peygamberler ancak Cebrâ’îl vasıtasıyla ulaşmıştır. Hz. Peygamber’in bu hususta Cebrâ’îl’den üstün olması imkânsızdır. Zira Cebrâ’îl, Allah ile tüm peygamberler arasında aracı olduğu için gelmiş geçmiş tüm şeriatlerin yanı

¹⁰⁹ El-Ḥalīmī, *Kitābu’l-Minhāc*, c.1, ss.310-311; İbn Hazm, *el-Uşūl ve’l-Furū’*, c.1, s.214; *el-Faṣl*, c.5, s.127; *ed-Durra*, s.222.

¹¹⁰ 40/el-Mu’min:7.

¹¹¹ El-Ḥalīmī, *Kitābu’l-Minhāc*, c.1, s.310.

¹¹² 53/en-Necm:5.

¹¹³ El-Beydāwī, *Ṭavālī’u’l-Envār*, s.219; et-Teftāzānī, *Şerhu’l-‘Aḳā’id*, s.114. Māmāfih müellif bu görüşe, öğretenin Cebrâ’îl değil, onun vasıtasıyla bizzat Allah Teâlâ olduğu şeklinde itirazda bulunmaktadır. Ayrıca bkz. et-Teftāzānī, *Şerhu’l-Maḳāşid*, c.5, s.68; krş. el-İcī, *el-Mevāḳif*, s.370; el-Curcānī, *Şerhu’l-Mevāḳif*, c.8, s.314.

sıra meleklerin şeriatleri ve mükellefiyetleri hakkında da bilgi sahibidir. Hz. Peygamber ise bunların ancak bir kısmına muttallidir. Cebrâ'îl Hz. Peygamber'den daha bilgili olduğuna göre, “Bilenle bilmeyen bir olur mu hiç?”¹¹⁴ ayeti gereğince ondan daha üstündür.¹¹⁵ “Kulum beni bir topluluk (*mele*) içinde andığında, onu kendisinininkinden daha hayırlı bir topluluk arasında anarım”¹¹⁶ şeklindeki kudsî hadis de *mele*'i *a'lâ* olan meleklerin üstünlüğüne delildir.¹¹⁷ Mâmâfih, karşı görüşün savunucularına göre, bu noktada avam insanlar ile peygamberleri ayırmak gerekir. Bir bütün olarak meleklerin insanlardan üstün olduğu söylenebilirse de bu üstünlüğün peygamberden üstün olmayı gerektirmeyeceği hususu gözden kaçırılmamalıdır.¹¹⁸

Meleğin üstünlüğünü kabul edenler açısından Hz. Peygamber özeline inildiği zaman da durum çok farklı değildir. Mesela, Cebrâ'îl ile Hz. Peygamber mukayese edildiğinde, Cebrâ'îl'in ondan üstün olduğunu söylemek gerekir. Zira Allah Teâlâ, Cebrâ'îl hakkında “Hiç şüphesiz o (Kur'an), şerefli bir elçinin getirdiği sözdür”¹¹⁹ buyurmakta, onu kendi katında bulunmak, O'nun katından bir elçi olmak, kendisi nezdinde şerefli olmak, güç ve kuvvet sahibi olmak, melekler de dâhil olmak üzere tüm semavî âlemlerde itaat edilen bir varlık olmak, bütün itaat fiillerinde ve vahyin peygamberlere iletilmesinde hatadan korunmuşluk gibi yetkinlik sıfatlarıyla nitelemektedir.¹²⁰ Bütün bu tavsiflerden sonra Hz. Peygamber için “Arkadaşınız (Muhammed) asla mecnun değildir”¹²¹ buyurulmaktadır. Hz. Peygamber söz konusu üstünlük nitelikleri açısından Cebrâ'îl'e eşit veya ona yakın olsaydı, Cebrâ'îl'i bu kadar yetkinlikle vasıfladıktan sonra Hz. Peygamber için bu nitelemeyi yapmak, onun değerini düşürmek ve tahkir olurdu ki böyle bir şey mümkün değildir. Sonuç itibariyle ayet, Cebrâ'îl'le

¹¹⁴ 39/ez-Zümer:9.

¹¹⁵ Er-Râzî, *et-Tefsîr*, c.2, ss.246-247.

¹¹⁶ El-Buhârî, *Şahîh*, K. *et-tevhîd*, 15 B. *ka'vli 'llâhi te'âlâ* “ve yuḥazzirukumu 'llâhu nefseḥ”, c.4, s.384 (no.7405); Muslim, *Şahîh*, K. *ez-zîkr*, 1 B. *el-ḥaṣṣ 'alâ zîkri 'llâhi te'âlâ*, c.4, s.2061 (no.2); İbn Mâce, *Sünen*, K. *el-edeb*, 58 B. *faḍli 'l-âmel*, c.2, ss.1255-1256 (no.3822).

¹¹⁷ Er-Râzî, *Kitâbu'l-Erba'în*, c.2, s.374; *el-Me'âlibu'l-Âliye*, c.7, ss.419-420; es-Suyûtî, *el-Ḥabâ'ik*, s.223. *Mele*' kelimesi, bir kavmin önde gelenleri, büyükleri, şerefliileri anlamındadır. Allah Teâlâ'nın meleklerin tümü için bu nitelemeyi kullanması, onların mutlak manada üstünlüğünü gösterir. Bkz. el-Halîmî, *Kitâbu'l-Minhâc*, c.1, s.311.

¹¹⁸ Er-Râzî, *et-Tefsîr*, c.2, s.247.

¹¹⁹ 69/el-Hâkka:40.

¹²⁰ Es-Suyûtî, *el-Ḥabâ'ik*, s.221.

¹²¹ 81/et-Tekvîr:22.

mukayese edildiğinde Hz. Peygamber için söylenebilecek sözün “onun mecnun olmadığı”ndan ibaret olduğunu göstermektedir.¹²²

Ancak tersten bakıldığında, İbn Teymiyye'nin ifadesiyle öncelikle Kur'an'da Hz. Peygamber'e atfen dile getirilen “göğsünü açıp ferahlatmak”, “yetim bulup emniyete almak, ne yapacağını bilemez iken doğru yolu göstermek, fakir iken zenginleştirmek”, “apaçık bir fetih ihsan etmek”, “övgüye lâyık bir makama ulaştırılacak olmak,”¹²³ Mirac'da Cebrâ'îl'in ulaşamadığı mertebelere yükselmek gibi haller, Hz. Peygamber'in ondan üstünlüğünün delilidir. Yukarıda zikredilen ayet ise Hz. Peygamber'in nübüvvetinin mahiyetini ve gerçekliğini ispatlamaya yöneliktir. Muhataplar, Hz. Peygamber'e vahyi getiren Cebrâ'îl'i bizzat algılama imkânına sahip olmadıkları için, önce onu her türlü kusurdan tenzih eden ifadeler kullanılmakta, bu şekilde Hz. Peygamber'e peygamberliğin gelişinde aracı olan elçi üzerinden peygamberliğin sıhhati ortaya konulmaktadır. Sonrasında ise bizzat tanıdıkları, geçmişini bildikleri, ayetin ifadesiyle “arkadaşları” olan Hz. Peygamber'in delilik, cinlerden bilgi alma, sihir gibi ithamlarından uzak olduğu belirtilerek, tebliğ ettiği hususları bu derece olumlu niteliklere sahip güvenilir bir elçiden aldığı bildirilmektedir. Son tahlilde Cebrâ'îl için kullanılan tüm ifadeler, Hz. Peygamber'i teyit ve teşrif amaçlıdır.¹²⁴

Allah Teâlâ'nın Hz. Peygamber'e muhataplarına “Ben size, Allah'ın hazineleri benim yanımdadır, demiyorum. Ben gaybı da bilmem. Size, ben bir meleğim de demiyorum”¹²⁵ demesini buyurması, meleğin mertebesinin üstünlüğünü gösterir.¹²⁶ Zira Hz. Peygamber yanında Allah'ın hazinelerinin bulunmamasını ve gaybı bilmemesini zımnen melek olmaması ile gerekçelendirmiştir. Bu özelliklere sahip olan bir varlığın böyle olmayan bir başkasına üstünlüğü anlaşılınca, meleğin, Hz. Peygamber dahi olsa melek olmayana üstünlüğü ortaya çıkar.¹²⁷

Meleğin üstünlüğüne dair delillerden bir kısmının bu kanaatin savunucuları arasında bulunan bazı sûfilerce kurgulandığı ve dolayısıyla sûfî terminoloji ve değerlendirme tarzlarının delile renk verdiği görülmektedir.¹²⁸

¹²² İbn Hâzım, *el-Uşûl ve'l-Furû'*, c.1, s.210; *el-Faşl*, c.5, s.126; er-Râzî, *Kitâbu'l-Erba'în*, c.2, ss.372-373; *el-Metâlibu'l-Âliye*, c.7, ss.418-419.

¹²³ 94/el-İnşirâh:1; 93/eđ-Duḥâ:6-8; 48/el-Feth:1; 17/el-İsrâ:79.

¹²⁴ İbn Teymiyye, *Mecmû'atu'l-Fetâvâ*, c.4, ss.237-238.

¹²⁵ 6/el-En'âm:50. Hz. Hüd da kavmine yönelik olarak aynı ifadeleri kullanmıştır. Bkz. 11/Hüd:31.

¹²⁶ Er-Râzî, *Kitâbu'l-Erba'în*, c.2, s.374; *el-Metâlibu'l-Âliye*, c.7, s.414; es-Suyûtî, *el-Ḥabâ'ik*, s.223.

¹²⁷ İbn Hâzım, *el-Uşûl ve'l-Furû'*, c.1, s.210; *el-Faşl*, c.5, s.126.

¹²⁸ Sünnî tasavvufun erken dönem kaynaklarından olan el-Kelâbâzî (ö.380/990), melek veya insanları üstün gören sûfiler var olmakla birlikte, sûfilerin ekseriyetinin meleklerle özellikle peygamberler arasında bir derecelendirmeye gitmemeyi tercih ettiklerini, bu tevakkuf tavrının, üstünlüğün mahiyet veya ameller

Buna göre, mesela melekler, Allah'ın nurunun tecellisi önündeki güçlü engeller olan nefsanî arzular, öfke, hayal, vehim gibi özelliklerden uzaktırlar. Kemal derecesine ulaşmak, ancak böyle bir tecellinin gerçekleşmesi ile mümkünken, söz konusu engellerin varlığı da eksiklik demektir. Meleklerde bu tecelli sürekli olarak mevcut ve insan ruhları da çoğu zaman böyle bir tecelliye kapalı olduğu için, meleklerin yetkinliğinin insanın kemali ile mukayese dahi edilemeyeceği anlaşılır.¹²⁹

Bedenlerin kemale ermesi de ancak ruhlarla ittisali halinde gerçekleşir. Melekler salt ruh iken, beden ruhların nuru ile aydınlanan kesif bir cisimdir. Bedenlerde bulunan bu ruhlar da melekler âlemiyle ittisale geçerek kemale ulaşabilir. Allah Teâlâ “Ey mutmain olan nefis! Sen O’ndan hoşnut, O da senden hoşnut olarak Rabbin’e dön. (Seçkin) kullarım arasına katıl”¹³⁰ buyurarak bu dünyadan ayrılan ruhların kemale ermesini (seçkin) kulları arasına katılmaya müteallik kılmıştır. Bu seçkin kullar da meleklerden başkası değildir.

Son bir grup delil de İslam filozofları tarafından ortaya konulmuş olan varlık hiyerarşisi fikrine dayanan aklî delillerdir. Ancak belirtmek gerekir ki özellikle er-Rāzî gibi istisnalar dışında kalan kelamcı müellifler, bu gibi delilleri “bunların tamamı, bizim kabul etmediğimiz felsefî ilkelere dayanır” şeklinde ifadelerle daha baştan geçersiz kılma yoluna gitmişlerdir.¹³¹ Önemli bir yekûn oluşturan bu delillere örnek kabilinden şunlar zikredilebilir:

Ruhanî varlıklar olan melekler çokluktan uzak basit varlıklardır. Buna karşılık pek çok kuvveden müteşekkil nefis ve cüzlerden müteşekkil bedenin

ile değil, Allah'ın belirlemesiyle gerçekleştiği, bunu da belirleyecek naklî ya da aklî bir delil bulunmadığı düşüncelerinden kaynaklandığını söylemektedir. Bkz. el-Kelâbâzî, *et-Ta'arruf li-Mezhebi Ehli't-Taşavvuf*, tah. Ahmed Şemsuddîn (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1993), s.75. Sonraki dönemde felsefî tasavvufun temsilcisi İbnü'l-Arabî (ö.638/1240) meleğin üstünlüğünü açık biçimde savunur ki bu bilgiyi rüyada bizzat Hz. Peygamber'den aldığı ifade eder. Bunun sebebini sorduğunda ise Hz. Peygamber “Benim insanların en üstünü olduğumu biliyorsunuz. Allah'ın ‘Kim beni nefsinde zikrederse ben de onu nefsimde zikrederim; kim beni bir topluluk içinde zikrederse ben de onu ondan daha hayırlı bir topluluk içinde zikrederim’ buyurduğunu söylediğim de size sahih yollarla aktarıldı” cevabını verir. Bkz. Muhyiddin İbnü'l-Arabî, *el-Futūhâtu'l-Mekkiyye* (Kahire: Dâru'l-Kutubi'l-Arabiyye el-Kubrâ, 1850), c.2, s.61. Hz. Peygamber'in, bir Yahudi'nin cenazesini görünce ayağa kalkmasına biraz taaccüple itiraz edildiğinde “Onunla birlikte bir melek yok mu?” cevabını vermesi de İbnü'l-Arabî'nin ifadesiyle kendisi gibi mutlak manada meleğin üstünlüğünü kabul edenler için bir başka delildir; çünkü burada daha üstün olan bir varlık için ayağa kalkmak söz konusudur (*el-Futūhâtu'l-Mekkiyye*, c.1, s.527). Büyüklerden aktarılan, insan türünün meleklerden üstünlüğüne dair sözler, işin gerçeğini bilmeksizin dile getirilen şatahatlerden ibarettir; onlar bu sözlerinden dolayı Allah nezdinde sorumludurlar ve hesaba çekileceklerdir (*el-Futūhâtu'l-Mekkiyye*, c.2, s.223).

¹²⁹ Er-Rāzî, *Kitābu'l-Erba'ın*, c.2, s.375; el-Curcānî, *Şerhu'l-Mevākif*, c.8, ss.311-312; es-Suyûtî, *el-Habâ'ik*, s.224.

¹³⁰ 89/el-Fecr:27-29.

¹³¹ El-İcî, *el-Mevākif*, s.368; et-Teftāzānî, *Şerhu'l-Makāşid*, c.5, ss.69, 72; el-Curcānî, *Şerhu'l-Mevākif*, c.8, s.312.

terkibinden oluşan insan, mürekkep bir varlıktır. Mürekkep varlığın yokluk sebepleri basit varlığa göre çok daha fazladır.¹³² Söz konusu ruhanî varlıklar, cismanî varlıklara üstün kılınmıştır; zira birinciler nuranî ve ulvî iken, ikinciler zulmanî ve süflîdir. Ruhanî varlıkların bilgisi eksiksizdir. Filozofların iddiasına göre semavî ruhanî varlıklar gaybî bilgilere muttali olup daima Levh-i Mahfûz'a bakmaktadırlar. Geçmişte olmuş ve gelecekte olacak her şeyi bilmektedirler.¹³³

Meleklerin amelleri de eksiksizdir; “Onlar, bıkip usanmaksızın gece gündüz (Allah’ı) tesbih ederler” ayetinin delaleti üzere sürekli ibadet halindedirler; uyku, yanılma, gaflet gibi engeller onlarda bulunmaz. Gıdaları tesbih, içecekleri Allah’ı övme ve yüceltme, sevinçleri Allah’ı zikredip O’na hizmette bulunmaktan ibarettir. Cismanî bağlardan, nefsanî engellerden uzaktırlar. Bütün bu özelliklerle üstün olmaları kaçınılmazdır.¹³⁴

En nihayet, ruhanî varlıklar, madde ve cisimleri değiştirip dönüştürme kudretine sahiptir ve bu kudretin yok olması ya da geçici olarak işlevsizliği söz konusu olamaz. Küçük bir bitki filizi ilk çıktığı sırada taşları, kayaları yarabilir ve bu da semavî varlıkların kuvvetlerinden kendisine intikal eden cüz’î etkiler ile gerçekleşir. Hal böyle iken bu kudrete bizzat sahip olan semavî varlıkların durumu ve üstünlüğü açıktır.¹³⁵

Sonuç

Melek-insan üstünlüğü tartışması, akıl yönüyle varlıkları değerlendirme biçimi ve varlık hiyerarşisi fikrinden, nakle dayanan vechesiyle de çeşitli nassları anlama ve yorumlamadaki farklılıktan neşet etmiştir. Üzerine tartışılan varlık türlerinden birisinin gayb alanında olması, dinî düşünüş çerçevesinde kalındığı müddetçe hakkında nassların ötesinde bir şey söyleme imkânının bulunmaması sebebiyle ayetler ve sahih hadislerin yanı sıra kelamcıların itikadî konuları işlemedeki genel ilkelerine muhalif olarak meselenin serdedilmesi ve tartışılmasında sıklıkla zayıf, hatta mevzu rivayetlere başvurulduğu görülmektedir. Konunun doğrudan doğruya imanın özüne taalluk etmeyen mahiyetinin de böyle bir tavır sergileme noktasında tarafların elini rahatlattığı söylenebilir. Konu üzerine görüş beyan edenlerin çoğunluğu, meselenin kat’î değil zannî bir mesele olduğunu,¹³⁶ her iki taraf

¹³² Er-Râzî, *el-Muḥaṣṣal*, s.221; *et-Tefsîr*, c.2, s.247; *el-Meṭâlibu'l-’Âliye*, c.7, s.422.

¹³³ Er-Râzî, *el-Muḥaṣṣal*, s.222; *et-Tefsîr*, c.2, s.249; *el-Meṭâlibu'l-’Âliye*, c.7, s.423; el-İcî, *el-Mevâkıf*, s.368; et-Teftâzânî, *Şerḥu'l-’Akâ’id*, s.114; el-Curcânî, *Şerḥu'l-Mevâkıf*, c.8, s.312.

¹³⁴ Er-Râzî, *Kitâbu'l-Erba’în*, c.2, s.375; *Me’âlim*, ss.77-78; es-Suyûfî, *el-Ḥabâ’ik*, ss.224-225.

¹³⁵ Er-Râzî, *el-Muḥaṣṣal*, s.222; *Kitâbu'l-Erba’în*, c.2, s.376; *et-Tefsîr*, c.2, ss.249-250; *el-Meṭâlibu'l-’Âliye*, c.7, ss.424-425.

¹³⁶ Et-Teftâzânî, *Şerḥu'l-’Akâ’id*, s.113; ‘Alî el-Kârî, *Mineḥu'r-Ravḍi'l-Ezher*, s.341.

için de kesin bir delilin varlığından bahsedilemeyeceğini¹³⁷ ve dolayısıyla burada herhangi bir görüşün mutlak biçimde diğerine tercihini gerektirmeyecek biçimde tekâfü-i edillenin söz konusu olduğunu¹³⁸ kabul ve itiraf etmektedirler.

Bütün bu veriler ışığında kesin bir hüküm beyan etmek imkânsız olsa da İbn Teymiyye'nin tespitleri tatminkâr bir çözüm önerisi olarak sunulabilir. Ona göre, meseleye yaratılış ve akibet/bu dünya ve ahiret şeklinde iki yönlü bakıldığında meselenin özü kavranmış ve üstünlük tartışmasına iki tarafın da birbirinin hakkını teslim edeceği ve delillerin nihai noktada uzlaştırılabileceği bir nokta konmuş olacaktır. Buna göre, halihazırdaki durum açısından bakıldığında, sadece Allah'a kullukla meşgul, insandaki eksikliklerden münezze ve yüce makamlarda olan meleklerin üstünlüğü tartışılmazdır. Ancak müminlerin Cennet'e girişinden sonraki durumları söz konusu olduğunda, onların meleklerden daha üst bir mertebede olacaklarını da teslim etmek gerekir.¹³⁹ Mâmâfih üstünlüğü belirlemenin mihverinin ibadet/kulluk ve bunun yerine getirilme biçimi ve şartları olduğu göz önüne alındığında, nihai noktada insanın üstün olduğunu söylemek de mümkün görünmektedir.

KAYNAKÇA

- ‘Abdullāh b. Aḥmed b. Ḥanbel, Ebū ‘Abdurrahmān. *Kitābu’s-Sunne*. Tah. Muḥammed b. Sa‘īd b. Sālīm el-Ḳaḥṭānī. Demmām: Dāru İbni’l-Ḳayyim, 1986.
- el-‘Aclūnī, Ebū’l-Fidā’ İsmā‘īl b. Muḥammed. *Keşfu’l-Ḥaḡā’ ve Muzīlu’l-İlbās ‘ammā İštehera mine’l-Aḡādīs ‘alā Elsineti’n-Nās*. 2 c. Kahire: Mektebetu’l-Ḳudsi, 1351.
- Aḥmed b. Ḥanbel, Ebū ‘Abdillāh Aḥmed b. Muḥammed b. Ḥanbel eş-Şeybānī. *el-Musned*. 6 c. Kahire: Byy, 1313.
- ‘Alī el-Ḳārī, Ebū’l-Ḥasen Nūruddīn ‘Alī b. Sultān Muḥammed el-Heravī. *el-Esrāru’l-Merfū‘a fi’l-Aḡbāri’l-Mevdū‘a*. Tah. Muḥammed b. Luṭfī eş-Şabbāğ. 2. bsk. Beyrut: el-Mektebu’l-İslāmī, 1986.
- . *Mineḡu’r-Ravḡi’l-Ezher fi Şerḡi’l-Fiḡhi’l-Ekber*. Vehbī Suleymān Ġāvicī’nin *et-Ta’līku’l-Muyesser ‘alā Şerḡi’l-Fiḡhi’l-Ekber*’i ile birlikte. Beyrut: Dāru’l-Beşā’iri’l-İslāmiyye, 1998.
- Alper, Ömer Mahir. *İslam Felsefesinde Akıl-Vahiy Felsefe-Din İlişkisi: Kindī, Fārābī, İbn Sīnā Örneği*. İstanbul: Ayışığı Kitapları, 2000.
- Altaş, Eşref. “Fahredden er-Rāzī’nin Eserlerinin Kronolojisi,” Ömer Türker & Osman Demir (ed.), *İslām Düşüncesinin Dönüşüm Çağında Fahreddin er-*

¹³⁷ Et-Teftāzānī, *Şerḡu’l-Makāşid*, c.5, s.63.

¹³⁸ İbn Ebī’l-‘İzz, *Şerḡu’l-Aḡīdeti’t-Taḡāviyye*, c.2, s.412.

¹³⁹ İbn Teymiyye, *Mecmū‘atu’l-Fetāvā*, c.4, s.211.

- Râzî* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM) Yayınları, 2013) içinde, ss.91-164.
- el-Bağdâdî, Ebû Manşûr ‘Abdulkâhîr b. Tâhîr b. Muḥammed. *el-Farḳ beyne'l-Firaḳ*. Tah. Muḥammed Muḥyiddîn ‘Abdulḥamîd. Beyrut: el-Mektebetu'l-‘Aşriyye, 1995.
- [Bahâ’uddînzâde], Muḥyiddîn Muḥammed b. Bahâ’uddîn. *el-Ḳavlu'l-Faşl Şerḥu'l-Fikhi'l-Ekber*. İstanbul: Hakikat Kitabevi, 2003.
- el-Bâkîllânî, Ebû Bekr Muḥammed b. eṭ-Ṭayyîb b. Muḥammed. *Temhîdu'l-Evâ’îl ve Telḥîsu'd-Delâ’îl*. Tah. ‘İmâduddîn Aḥmed Ḥaydar. Beyrut: Mu’essesetu'l-Kutubi’s-Şekâfiyye, 1987.
- Baloğlu, Adnan Bülent. “Şerhu'l-Fikhi'l-Ekber Kimindir?,” Ebû Manşûr el-Mâtûrîdî, *İslâm İnanç Esasları: Fikh-ı Ekber Şerhi*, terc. ve nşr. A. Bülent Baloğlu & Murat Memiş (İstanbul: Bilge Kültür Sanat, 2014) içinde, ss.11-19.
- el-Beyḥakî, Ebû Bekr Aḥmed b. el-Ḥuseyn b. ‘Alî. *Kitābu'l-Esmā’ ve’s-Şifāt*. 2 c. Tah. ‘Abdullāh b. Muḥammed el-Ḥāşîdî. Cidde: Mektebetu’s-Sevâdî, 1993.
- el-Beydâvî, Nâsiruddîn Ebû Sa’îd ‘Abdullāh b. ‘Umer b. Muḥammed. *Ṭavâli’u'l-Envâr min Meṭâli’i'l-Enzâr*. Tah. ‘Abbās Suleymân. Beyrut: Dâru'l-Cîl; Kahire: el-Mektebetu'l-Ezheriyye li’t-Turâṣ, 1991.
- el-Bezzâr, Ebû Bekr Aḥmed b. ‘Amr b. ‘Abdulḥâlik el-Başrî. *el-Baḥru’z-Zeḥḥâr: Musnedu'l-Bezzâr*. 13 c. Tah. Maḥfûzurrahmân Zeynullāh & ‘Âdil b. Sa’d. Medine: Mektebetu'l-‘Ulûm ve'l-Ḥikem, 2005.
- el-Buḥârî, Ebû ‘Abdullāh Muḥammed b. İsmâ’îl. *el-Câmi’u’s-Şaḥîḥu'l-Musned min Ḥadîsi Rasûlillāh (s) ve Sunenihi ve Eyyâmihi*. 4 c. Haz. Muḥibbuddîn el-Ḥaṭîb, Muḥammed Fu’âd ‘Abdulkâkî & Ḳuşayy Muḥibbuddîn el-Ḥaṭîb. Kahire: el-Matba’atu’s-Selefiyye, 1980.
- el-Bulkînî, Ebû Ḥafş Sirâcuddîn ‘Umer b. Raslân. *Menhecû'l-Aşleyn* (Yazma). Dublin The Chester Beatty Library, no.3406, vv.26a-53b.
- el-Büşrî, Ebû'l-‘Abbās Şihâbuddîn Aḥmed b. Ebî Bekr b. İsmâ’îl. *İthâfu'l-Ḥiyerati'l-Mehera bi-Zevâ’idi'l-Mesânîdi'l-‘Aşera*. 9 c. Tah. Ebû Temîm Yâsir b. İbrâhîm. Riyad: Dâru'l-Vaṭan, 1999.
- el-Curcânî, Ebû'l-Ḥasen es-Seyyid eṣ-Şerîf ‘Alî b. Muḥammed b. ‘Alî. *Şerḥu'l-Mevâkiḫ*. 8 c. Nşr. Maḥmûd ‘Umer ed-Dimyâfî (es-Siyâlkûtî ve Ḥasen Çelebî’nin *Hâşîye*’leri ile birlikte). Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-‘İlmiyye, 1998.
- Çelebi, İlyas. “Kur’an-ı Kerim Perspektifinden İnsan Ötesi Varlıklarda Sorumluluk Bilinci,” M. Bedreddin Çetiner (ed.), *Kur’an-ı Kerim’de Mes’ûliyyet: Kaynağı, Sınırları, Sonuçları* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2006) içinde, ss.435-452.
- Çiftci, Şaban. “‘Allah Adem’i Kendi Sûretinde Yaratmıştır’ Hadisinin Tahric ve Değerlendirmesi,” *Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1:1 (2014), ss.1-20.
- ed-Dârimî, Ebû Muḥammed ‘Abdullāh b. ‘Abdurrahmân b. el-Faḍl. *Musnedu'd-Dârimî el-ma’rûf bi-Suneni'd-Dârimî*. 4 c. Tah. Ḥuseyn Selîm Esed ed-Dârânî. Riyad: Dâru'l-Muḡnî, 2000.

- ed-Devvānī, Ebū ‘Abdullāh Celāluddīn Muḥammed b. Es‘ad b. Muḥammed. *Celāl* (= *Şerhu'l-Akā'idi'l-Aḍdiyye*). İstanbul: Matba‘a-i el-Hācc Muḥarrem Efendī el-Bosnevī, 1290.
- Erbaş, Ali. *Melekler Âlemi: İlahi Dinlerde Melek İnancı*. İstanbul: Nun Yayıncılık, 2012.
- el-Eş‘arī, Ebū'l-Ḥasen İbn Ebī Bişr ‘Alī b. İsmā‘il b. İshāk. *Maḳālātu'l-İslāmiyyīn ve İhtilāfu'l-Muḥallīn*, 2 c. (tek cilt halinde). 3. bsk. Tah. Hellmut Ritter. Wiesbaden: Franz Steiner Verlag, 1980.
- el-Ḥākim en-Nīsābūrī, Ebū ‘Abdullāh İbnu'l-Beyyī‘ Muḥammed b. ‘Abdullāh. *el-Mustedrak ‘alā’s-Şahīḥayn*. 4 c. 2. bsk. Tah. Muştafā ‘Abdulḳādir ‘Aḫā. Beyrut: Dāru'l-Kutubi'l-‘İlmiyye, 2002.
- el-Ḥalīmī, Ebū ‘Abdullāh el-Ḥuseyn b. el-Ḥasen b. Muḥammed. *Kitābu'l-Minhāc fī Şu‘abi'l-İmān*. 3 c. Tah. Ḥilmī Muḥammed Fūde. Beyrut: Dāru'l-Fikr, 1979.
- el-Heysēmī, Ebū'l-Ḥasen Nūruddīn ‘Alī b. Ebī Bekr b. Suleymān. *Buḡyetu'l-Bāḥiṣ ‘an Zevā‘idi Musnedi'l-Ḥāriṣ*. 2 c. (tek cilt halinde). Tah. Ḥuseyn Aḫmed Şāliḥ el-Bākirī. Medine: el-Cāmi‘atu'l-İslāmiyye, 1992.
- *Mecma‘u’z-Zevā‘id ve Menba‘u'l-Fevā‘id*. 12 c. Tah. Muḥammed ‘Abdulḳādir Aḫmed ‘Aḫā. Beyrut: Dāru'l-Kutubi'l-‘İlmiyye, 2001.
- el-Ḥillī, İbnu'l-Muḫtaḥḫar Cemāluddīn Ḥasen b. Yūsuf b. ‘Alī. *Envāru'l-Melekūt fī Şerhi'l-Yāḳūt*. Tah. Muḥammed Necmī Zencānī. Kum: Mektebetu Bīdār, 1363.
- *Keşfu'l-Murād fī Şerhi Tecrīdi'l-İ‘tikād*. Beyrut: Mu‘essesetu'l-‘Alemlī li'l-Matbū‘at, 1988.
- İbn ‘Asākir, Ebū'l-Ḳāsim Şikātuddīn ‘Alī b. Ḥasen b. Hibetullāh. *Tārīḫu Medīneti Dimeşk*. 80 c. Tah. Muḥibuddīn Ebū Sa‘īd ‘Umer b. Ğarāme el-‘Amravī. Beyrut: Dāru'l-Fikr, 1995.
- İbn Bābeveyh el-Ḳummī, Ebū Ca‘fer eş-Şeyḫ eş-Şadūḳ Muḥammed b. ‘Alī b. Ḥuseyn. *İlelu’s-Şerā‘i*. 2 c. (tek cilt halinde). Beyrut: Dāru'l-Murtaḫā, 2006.
- *el-İ‘tikādāt*. Tah. ‘İşām ‘Abdusseyyid. Kum: el-Mu‘temeru'l-‘Ālemī li-Elfiyyeti’s-Şeyḫ el-Mufīd, 1413 (1993).
- İbn Balabān, Ebū'l-Ḥasen el-Emīr ‘Alā’uddīn ‘Alī el-Fārisī. *Şahīḫu İbn Hibbān bi-Tertībi İbn Balabān*. 18 c. 2. bsk. Tah. Şu‘ayb el-Arna‘ūt. Beyrut: Mu‘essesetu’r-Risāle, 1993.
- İbn Ebī'l-‘İzz, ‘Alī b. ‘Alī b. Muḥammed ed-Dimeşkī. *Şerhu'l-Aḳīdeti'l-Taḫāviyye*. 2 c. 9. bsk. Tah. ‘Abdullāh b. ‘Abdulmuḥsin et-Turkī & Şu‘ayb el-Arna‘ūt. Beyrut: Mu‘essesetu’r-Risāle, 1997.
- İbn Fūrak, Ebū Bekr Muḥammed b. Ḥasen el-Enşārī. *Kitābu Muşkili'l-Ḥadīṣ ev Te’vīlu'l-Aḫbārī'l-Muteşābihe*. Tah. Daniel Gimaret. Dimeşk: el-Ma‘hedu'l-Ferensī li’d-Dirāsāti'l-‘Arabiyye, 2003.
- İbn Ḥacer el-‘Asḳalānī, Ebū'l-Faḫl Şihābuddīn Aḫmed b. ‘Alī. *el-Meḫālibu'l-‘Āliye bi-Zevā‘idi'l-Mesānīdi’s-Şemāniye*. 19 c. Tah. Sa‘d b. Nāşir b. ‘Abdil‘azīz eş-Şeşerī, ‘Abdullāh b. ‘Abdulmuḥsin b. Aḫmed et-Tuveycirī, Ummu ‘Abdullāh Heyā bt. Ḥammūd b. Sa‘d el-Bedrānī, Bāsim b. Tāḫir Ḥalīl

- ‘İnāye, Semīr b. Suleymān b. ‘Abdullāh el-‘İmrān. Riyad: Dāru’l-‘Āşime, 1998.
- İbn Hāzım, Ebū Muḥammed b. ‘Alī b. Aḥmed b. Sa‘īd el-Endelusī ez-Zāhirī. *ed-Durra fī mā Yecibu İtikāduhu*. Tah. Aḥmed b. Nāşir b. Muḥammed el-Ḥamed & Sa‘īd b. ‘Abdurrahmān b. Mūsā el-Ḳazaḳī. Mekke: Mektebetu’t-Turās, 1988.
- *el-Faşl fī’l-Milel ve’l-Ehvā’ ve’n-Nihāl*. 5 c. 2. bsk. Tah. Muḥammed İbrāhīm Naşr & ‘Abdurrahmān ‘Umeyra. Beyrut: Dāru’l-Cīl, 1996.
- *el-Uşūl ve’l-Furū’*. 2 c. (tek cilt halinde). Tah. ‘Āṭif el-‘İrāḳī, Suheyr Faḍlullāh Ebū Vāfiye & İbrāhīm İbrāhīm Hilāl. Kahire: Mektebetu’s-Şekāfeti’d-Dīniyye, 2004.
- İbn Kemāl Pāşā, Şemsuddīn Aḥmed b. Suleymān. “Tafḍīlu Enbiyā’i’l-Beşer ‘alā’l-Melā’ike,” Cum’a Muştafā el-Feytūrī (tah), *er-Rasā’īlu’l-‘Aḳdiyye li-Aḥmed b. Suleymān İbn Kemāl Bāşā* (Beyrut: Dāru’l-Medāri’l-İslāmī, 2002) içinde, ss.67-78.
- İbn Keşīr, Ebū’l-Fidā’ ‘İmāduddīn İsmā’īl b. ‘Umer. *el-Bidāye ve’n-Nihāye*. 21 c. Tah. ‘Abdullāh b. ‘Abdulmuḥsin et-Turkī. Cīze: Dāru Hecr li’t-Ṭibā’a ve’n-Neşr, 1997.
- İbn Māce, Ebū ‘Abdullāh Muḥammed b. Yezīd el-Ḳazvīnī. *Sunenu İbn Māce*. 2 c. Tah. Muḥammed Fu’ād ‘Abdulbāḳī. Kahire: Dāru İhyā’i’l-Kutubi’l-‘Arabiyye, 1952.
- İbn Teymiyye, Ebū’l-‘Abbās Taḳiyyuddīn Aḥmed b. ‘Abdulḥalīm. *Mecmū’atu’l-Fetāwā*. 37 c. 3. bsk. Tah. ‘Āmir el-Cezzār & Enver el-Bāz. El-Mansūra: Dāru’l-Vefā’, 2005.
- İbnu’l-‘Arabī, Ebū ‘Abdullāh Muḥyiddīn Muḥammed b. ‘Alī. *el-Futūḥātu’l-Mekkiyye*. 4 c. Kahire: Dāru’l-Kutubi’l-‘Arabiyye el-Kubrā, 1850.
- İbnu’l-Cevzī, Ebū’l-Ferac Cemāluddīn ‘Abdurrahmān b. ‘Alī b. Muḥammed. *Kitābu’l-Mevḏū’āt*. 3 c. Tah. ‘Abdurrahmān Muḥammed ‘Uşmān. Medine: el-Mektebetu’s-Selefiyye, 1966.
- İbnu’l-Murtaḳā, Mehdī li-dīnillāh Aḥmed b. Yaḥyā. *Kitābu’l-Ḳalā’id fī Taşḫīhi’l-‘Aḳā’id*. Tah. Albīr Naşrī Nādir. Beyrut: Dāru’l-Meşriḳ, 1985.
- el-İcī, Ebū’l-Faḍl ‘Aḳududdīn ‘Abdurrahmān b. Aḥmed b. ‘Abdulḡaffār. *el-‘Aḳā’idu’l-‘Aḳudiyye*. Ali Nar (terc. ve haz.), *Aḳāid Risāleleri* (İstanbul: Beyan Yayınları, 1998) içinde, ss.43-44. (Arapça metin).
- *el-Mevāḳif fī İlmi’l-Kelām*. Beyrut: ‘Ālemu’l-Kutub, tsz.
- İskenderoḒlu, Muammer. “Fahredden er-Rāzī’de Nübüvvet Teorisi,” Ömer Türker & Osman Demir (ed.), *İslām Düşüncesinin Dönüşüm Çağında Fahreddin er-Rāzī* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslām Araştırmaları Merkezi (İSAM) Yayınları, 2013) içinde, ss.505-526.
- el-Ḳāḳī ‘Abdulcebbār b. Aḥmed, ‘İmāduddīn Ebū’l-Ḥasen el-Hemedānī. *Muteşābihu’l-Ḳur’ān*. 2 c. (tek cilt halinde). Tah. ‘Adnān Muḥammed Zerzūr. Kahire: Dāru’t-Turās, 1969.
- *Tenzīhu’l-Ḳur’ān ani’l-Meṭā’in*. Beyrut: Dāru’n-Nehḳati’l-Ḥadīse, tsz.
- el-Ḳāḳī ‘İyāḳ, Ebū’l-Faḍl ‘İyāḳ b. Mūsā b. ‘İyāḳ es-Sebtī el-Yaḥşubī. *Tertību’l-Medārik ve Taḳrību’l-Mesālik li-Ma’rifeti A’lāmi Mezhebi Mālik*. 8 c. 2.

- bsk. Tah. Muḥammed b. Tāvīt eṭ-Ṭancī, ‘Abdulkādir eṣ-Şahravī, Muḥammed b. Şerīfe & Sa’īd Aḥmed A’rāb. Rabat: Vizāratu’l-Evķāf ve’Ş-Su’ūni’l-İslāmiyye, 1982.
- Kahraman, Hüseyin. “Sûret Hadisi Üzerine Bağlam Esaslı Bir Tahlil Denemesi,” *Hadis Tetkikleri Dergisi* 1:1 (2003), ss.51-70.
- Karadaş, Cağfer. “Bizans Sarayında Müslüman-Hıristiyan Münazarası: Büveyhî Elçisi Bâkılânî ile İmparator II. Basileios Arasında Geçen Tartışma,” *İslâm Araştırmaları Dergisi* 22 (2009), ss.1-35.
- el-Ḳaşallānī, Ebū’l-‘Abbās Şihābuddīn Aḥmed b. Muḥammed. *el-Mevāhibu’l-Ledunniyye bi’l-Minehi’l-Muḥammediyye*. 4 c. 2. bsk. Tah. Şālīh Aḥmed eṣ-Şāmī. Beyrut: el-Mektebu’l-İslāmī, 2004.
- el-Kelābāzī, Ebū Bekr Muḥammed b. İbrāhīm el-Buḥārī. *et-Ta’arruf li-Mezhebi Ehli’t-Taşavvuf*. Tah. Aḥmed Şemsuddīn. Beyrut: Dāru’l-Kutubi’l-‘İlmiyye, 1993.
- el-Kuleynī, Ebū Ca’fer Şikātu’l-İslām Muḥammed b. Ya’ḳūb b. İshāk. *Uşulu’l-Kāfi*. 2 c. (tek cilt halinde). Beyrut: Dāru’l-Murtaḍā, 2005.
- el-Mātūrīdī, Ebū Mañşūr Muḥammed b. Muḥammed b. Maḥmūd. *Tefsīru’l-Ḳur’āni’l-‘Azīm el-musemmā Te’vīlātu Ehli’s-Sunne*. 5 c. Tah. Fāṭima Yūsuf el-Ḥiyemī. Beyrut: Mu’essesetu’r-Risāle, 2004.
- el-Meclisī, Muḥammed Bākīr b. Muḥammed Taḳī b. Maḳşūd ‘Alī. *Bihāru’l-Envāri’l-Cāmi’a li-Durari Aḥbāri’l-E’immeti’l-Aḥḥār*. 110 c. 3. bsk. Beyrut: Dāru İhyā’i’t-Turāşi’l-‘Arabī, 1983.
- Muslim b. el-Ḥaccāc, Ebū’l-Ḥuseyn el-Ḳuşeyrī en-Nisābūrī. *Şaḥīhu Muslim*. 5 c. Nşr. Muḥammed Fu’ād ‘Abdulbākī. Kahire: Dāru İhyā’i’l-Kutubi’l-‘Arabiyye, 1991.
- en-Nesefī, Ebū Ḥafş Necmuddīn ‘Umer b. Muḥammed. *‘Akā’idu’n-Nesefī*. Ali Nar (terc. ve haz.) *Akâid Risâleleri* (İstanbul: Beyan Yayınları, 1998) içinde, ss.36-39 (Arapça metin).
- en-Nevevī, Ebū Zekerıyyā Muḥyiddīn Yaḥyā b. Şeraf b. Mūrī. *Şaḥīhu Muslim bi-Şerhi’n-Nevevī* (= *el-Minhāc Şerhu Şaḥīhi Muslim b. el-Ḥaccāc*). 18 c. Kahire: el-Maṭba’atu’l-Mişriyye, 1929.
- el-Pezdevī, Ebū’l-Yusr Muḥammed b. Muḥammed b. Ḥuseyn. *Uşulu’d-Dīn*. Tah. Hans Peter Linss. Kahire: Dāru İhyā’i’l-Kutubi’l-‘Arabiyye, 1963.
- er-Rāzī, Ebū ‘Abdullāh Faḥruddīn Muḥammed b. ‘Umer b. Ḥuseyn. *İşmetu’l-Enbiyā’*. Takdim: Muḥammed Ḥicāzī. Kahire: Mektebetu’s-Şekāfeti’d-Dīniyye, 1986.
- *Kitābu’l-Erba’ın fī Uşuli’d-Dīn*. 2 c. (tek cilt halinde). Tah. Aḥmed Ḥicāzī es-Sekḳā. Beyrut: Dāru’l-Cil, 2004.
- *Me’ālimu Uşuli’d-Dīn*. Nşr. Semīh Duğaym. Beyrut: Dāru’l-Fikri’l-Lubnānī, 1992.
- *el-Mesā’ilu’l-Ḥamsūn fī Uşuli’d-Dīn*. 2. bsk. Tah. Aḥmed Ḥicāzī es-Sekḳā. Beyrut: Dāru’l-Cil; Kahire: el-Mektebu’s-Şekāfī, 1990.
- *el-Me’ālibu’l-‘Āliye mine’l-‘İlmi’l-İlāhī*. 9 c. (5 cilt halinde). Tah. Aḥmed Ḥicāzī es-Sekḳā. Beyrut: Dāru’l-Kitābi’l-‘Arabī, 1987.

- . *Muḥaşşalu Efkāri'l-Mutekaddimîn ve'l-Mute'aḥḥirîn mine'l-'Ulemā' ve'l-Hukemā' ve'l-Mutekellimîn*. Naşîruddîn eṭ-Ṭūsî'nin *Telḥîşu'l-Muḥaşşal'ı* ile birlikte nşr. Ṭāhā 'Abdurra'uf Sa'd. Kahire: Mektebetu'l-Kulliyāti'l-Ezheriyye, tsz.
- . *Teḫsîru'l-Faḥri'r-Rāzî el-meşhûr bi't-Tefsîri'l-Kebîr ve Mefâṭihî'l-Ġayb*. 32 c. Beyrut: Dāru'l-Fikr, 1981.
- eş-Şaffār, Ebū İshāk Ruknuddîn İbrāhîm b. İsmā'îl b. Aḥmed. "Risāle fi'l-Kelām," Rasim Çelidze, *Ebū İshāk İbrahim es-Şaffār: Hayatı, Görüşleri ve "Risāle fi'l-Kelām" Adlı Eseri - İnceleme, Tahkik* (Yayınlanmamış yüksek lisans tezi, Uludağ Üniversitesi, Bursa, 2007) içinde.
- es-Seḥāvî, Ebū'l-Ḥayr Şemsuddîn Muḥammed b. 'Abdirrahmān b. Muḥammed. *el-Makāşidu'l-Hasene fi Beyāni Keşîr mine'l-Aḥādîsi'l-Muşteḥira 'alā'l-Elsine*. Tah. 'Abdullāh Muḥammed eş-Şiddîk. Beyrut: Dāru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1979.
- es-Semerḳandî, Ebū Muḥammed Ruknuddîn 'Ubeydullāh b. Muḥammed b. 'Abdu'azîz. *el-'Aḳîdetu'r-Rukniyye fi Şerḫi Lā İlāhe İllā'llāh Muḥammedun Rasūlullāh*. Tah. Mustafa Sinanoğlu. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslām Araştırmaları Merkezi (İSAM) Yayınları, 2008.
- Shihadeh, Ayman. *The Theological Ethics of Fakhr al-Dîn al-Rāzî*. Leiden & Boston: Brill, 2006.
- es-Suyūfî, Ebū'l-Faḳl Celāluddîn 'Abdurrahmān b. Ebî Bekr. *el-Ḥabā'ik fi Aḥbāri'l-Melā'ik*. 2. bsk. Tah. Ebū Hācer Muḥammed es-Sa'îd b. Besyūnî Zağlûl. Beyrut: Dāru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1988.
- . *el-Le'ālî'u'l-Maşnū'a fi'l-Aḥādîsi'l-Mevḏū'a*. 2 c. Beyrut: Dāru'l-Ma'rife, 1975.
- eş-Şehristānî, Ebū'l-Feth Tācuddîn Muḥammed b. 'Abdulkerîm. *el-Milel ve'n-Niḫal*. 2 c. 3. bsk. Tah. Emîr 'Alî Muhennā & 'Alî Ḥasen Fā'ûr. Beyrut: Dāru'l-Ma'rife, 1993.
- Şerḫu'l-Fikḫi'l-Ekber* [el-Māturîdî'ye nisbet edilerek yayınlanmıştır]. Nşr. 'Abdullāh b. İbrāhîm el-Enşārî. [Doha]: İdāratu's-Şu'ûni'd-Dîniyye, tsz.
- Şerḫu'l-Fikḫi'l-Ekber* [el-Māturîdî'ye nisbet edilerek yayınlanmıştır]. 2. bsk. Ḥaydarābād: Dā'iratu'l-Ma'ārifî'l-Uşmāniyye, 1365.
- eş-Şerîf el-Murtaḳā, Ebū'l-Ḳāsim 'Alemu'l-Hudā 'Alî b. el-Huseyn. "Cevābātu'l-Mesā'ili'r-Rāziyye," es-Seyyid Meḥdî Recā'î (tah.), *Rasā'ilu's-Şerîf el-Murtaḳā* (Kum: Dāru'l-Ḳur'āni'l-Kerîm, 1405 (1984)) içinde c.1, ss.97-132.
- . *Emālî'l-Murtaḳā: Ġururu'l-Fevā'id ve Dururu'l-Ḳalā'id*. 2 c. Tah. Muḥammed Ebū'l-Faḳl İbrāhîm. Byy: Dāru İhyā'i'l-Kutubi'l-'Arabiyye, 1954.
- eş-Şeyḫ el-Mufîd, Ebū 'Abdullāh İbnu'l-Mu'allim Muḥammed b. Muḥammed. *Evä'îlu'l-Makālāt*. Tah. İbrāhîm el-Enşārî. Kum: el-Mu'temeru'l-'Ālemî li-Elfiyyeti's-Şeyḫ el-Mufîd, 1413 [1993].
- eṭ-Ṭaberānî, Ebū'l-Ḳāsim Suleymān b. Aḥmed b. Eyyûb el-Laḥmî. *el-Mu'cemu'l-Evsaf*. 10 c. Tah. Ṭāriḳ b. 'İvāḍullāh b. Muḥammed & 'Abdulmuḫsin b. İbrāhîm el-Huseynî. Kahire: Dāru'l-Ḥarameyn, 1995.

- . *el-Mu'cemu'l-Kebîr*. 25 c. Tah. Hâmdî 'Abdulmecîd es-Selefî. Kahire: Mektebetu İbn Teymiye, tsz.
- et-Teftâzânî, Sa'duddîn Mes'ûd b. 'Umer b. 'Abdullâh. *Şerhu'l-'Aķâ'di'n-Neseġiyye*. Tah. Aĥmed Hicâzî es-Seķķâ. Kahire: Mektebetu'l-Kulliyâti'l-Ezheriyye, 1987.
- . *Şerhu'l-Maķāşid*. 5 c. 2. bsk. Tah. 'Abdurrahmân 'Umeyra. Beyrut: 'Ālemu'l-Kutub, 1998.
- et-Tirmizî, Ebû 'Īsâ Muĥammed b. 'Īsâ b. Şevra es-Sulemî. *el-Cāmi'u'l-Kebîr*. 6 c. Tah. Beşşâr 'Avvād Ma'rûf. Beyrut: Dāru'l-Ġarbi'l-İslāmî, 1998.
- el-Usmendî, Ebû'l-Feth 'Alā'uddîn Muĥammed b. 'Abdulĥamîd b. Ĥasen. *Lubābu'l-Kelām*. Tah. M. Sait Özerverli (= *Alāeddîn el-Üsmendî ve Lübābu'l-Kelām Adlı Eseri*). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM) Yayınları, 2005.
- Yavuz, Salih Sabri. *İslâm Düşüncesinde Nübüvvet*. İstanbul: İnsan Yayınları, tsz.
- Yavuz, Yusuf Şevki. "Fahreġdin er-Râzî," *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, c.12, ss.89-95.
- ez-Zemaĥşerî, Ebû'l-Ķâsim Cârullâh Maĥmûd b. 'Umer b. Muĥammed. *el-Keşşâf 'an Ĥakâ'iki Ġavāmiġi't-Tenzîl ve 'Uyûni'l-Eķāvîl fî Vucûhi't-Te'vîl*. 6 c. Tah. 'Ādil Aĥmed 'Abdulmevcûd & 'Alî Muĥammed Mu'avvaġ. Riyad: Mektebetu'l-'Ubeykân, 1998.